

CONTINU ONDERZOEK BURGERPERSPECTIEVEN

KWARTAALBERICHT

2009 | 4

- Publieke stemming iets verslechterd
- Crisis nog steeds weinig persoonlijk ervaren
- Minder steun voor verhoging overheidsuitgaven
- Economie en integratie grootste problemen voor politiek ontevredenen
- Integratie kan beter, maar huidige berichtgeving te negatief

PAUL DEKKER, TOM VAN DER MEER EN IRENE DE GOEDE

Sociaal en Cultureel Planbureau

TEN GELEIDE

Dit is het achtste kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) en betreft enquête- en focusgroeponderzoek in het vierde kwartaal van 2009. Over het onderzoek is meer informatie te vinden in de Verantwoording achterin en in de daar vermelde studies.

Met combinaties van kwantitatief materiaal (antwoorden op gesloten enquêtevragen) en kwalitatief materiaal (gesprekken in focusgroepen en reacties op open enquêtevragen) wordt in hoofdstuk 1 in het algemeen op ontwikkelingen in de maatschappelijke stemming ingegaan, in hoofdstuk 2 verder op de economische crisis en in hoofdstuk 3 op houdingen tegenover de politiek en beleidsvoorkeuren. In hoofdstuk 4 vergelijken we politiek tevreden en ontevreden en in hoofdstuk 5 bespreken we aan de hand van de enquêtes en divers samengestelde focusgroepen opvattingen over de multiculturele samenleving, immigratie en integratie. Dat hoofdstuk is een eerste verkenning. We gaan er op door in de verdiepende jaarstudie van het COB die voorjaar 2010 verschijnt. De enquêtegegevens van het vierde kwartaal zijn verzameld tussen 7 oktober en 8 november 2009, rond de faillietverklaring van de DSB (19 oktober) en ruim voor De Neder-

landse Bank en het Centraal Planbureau met positievere economische prognoses kwamen.

Om de kwartaalberichten op zichzelf leesbaar te houden is het onvermijdelijk om zaken te herhalen uit vorige berichten. Aan de volgende bevolkingsgroepen en onderwerpen is aandacht besteed in de vorige COB-kwartaalberichten (beschikbaar op www.scp.nl):

- 2008|1: groepen mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, Europa en gevoelens van machteloosheid;
- 2008|2: groepen met een verschillende levensinstelling, informatiebronnen voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische verwachtingen en persoonlijke toekomstverwachtingen;
- 2008|4: groepen met een verschillende basismotivatie, voorkeuren voor overheidsuitgaven, de financiële crisis en omgangsvormen in de publieke ruimte;
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
- 2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis; en
- 2009|3: politieke onvrede en de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers.

BELANGRIJKSTE BEVINDINGEN

- De veranderingen zijn niet groot, maar over de hele linie is in het vierde kwartaal van 2009 de publieke stemming wat minder dan in het derde kwartaal: wat minder tevreden over de economie, iets somberder over de eigen nabije financiële toekomst, wat minder vertrouwen in maatschappelijke instituties en iets minder in staat om sterke punten van ons land te noemen.
- Bij de belangrijkste maatschappelijke problemen van ons land verwijst men minder naar omgangsvormen en normen en waarden, en meer naar economische kwesties; bij de sterke punten meer naar zorg en onderwijs en minder naar vrijheden. Het aandeel van vrijheden in alle sterke punten is gedaald van 23% begin 2008 naar 12% in het vierde kwartaal van 2009.
- Nederlanders baseren hun verwachtingen voor de eigen financiële situatie niet op de economische crisis. Wie een achteruitgang verwacht van de eigen financiën, plaatst de oorzaak daarvan buiten zichzelf ('alles wordt duurder', mijn loon blijft gelijk). Wie een verbetering verwacht, motiveert dat met persoonlijke omstandigheden of persoonlijk handelen. Bij de verwachtingen voor de Nederlandse economie speelt de economische crisis wel een grote rol. Pessimisten vrezen dat de echte klap nog moet komen. Optimisten zijn hoopvol over macro-economische cijfers over de Verenigde Staten of de wereldhandel. Twijfelaars noemen de politiek zowel in positieve zin ('brengt rust') als in negatieve zin ('er komt niets uit hun handen').
- 40% van de Nederlanders zegt geraakt te zijn door gevolgen van de economische crisis. Dit is iets lager dan in het derde kwartaal (44%). Meest genoemde gevolgen zijn daling van beleggingen en van pensioenen. We zien dit kwartaal dat meer Nederlanders – vooral jongeren onder de 35 jaar – geraakt worden door de crisis in hun baan (9% heeft zijn baan verloren; 3% zit in de deeltijd-WW). Daarnaast kan 6% van de Nederlanders zijn huis niet verkopen; dit was in het derde kwartaal nog 3%.
- Het beeld van politiek en politici in de publieke opinie is sinds het begin van 2008 vrijwel onveranderd tamelijk negatief, maar bij vergelijking met andere Europese landen en met een paar jaar geleden is het oordeel over het functioneren van de democratie en van de Nederlandse overheid nu juist gunstig.
- Gevraagd naar gewenste veranderingen in overheidsuitgaven, is de wens om meer uit te geven eind 2009 geringer dan in 2008. In beide jaren zijn militaire missies en ontwikkelingssamenwerking het minst populair en zorg en onderwijs het meest gewild. Werkgelegenheid is een stijger op de 'begroting van het volk', verbetering van mobiliteit en integratie zijn dalers.
- Wat de overheidsuitgaven betreft zijn politiek zeer ontevreden burgers vooral extremer in hun aanpassingen: ze willen vaak op dezelfde terreinen bezuinigen en spenderen als minder ontevreden burgers, maar doen dat heviger. Op slechts één beleidsterrein zien we dat de voorkeuren van ontevreden burgers een andere kant uit gaan dat die van tevreden burgers: ontevredenen willen bezuinigen op milieuproblematiek, tevredenen willen er extra aan spenderen.
- Burgers die zeer ontevreden zijn met de politiek noemen evenveel problemen met de Nederlandse samenleving als burgers die niet of nauwelijks ontevreden zijn. Ze leggen echter de nadruk op andere problemen: ze noemen vaker onderwerpen over jongeren, over economie en werkgelegenheid, en over immigratie, integratie en criminaliteit. Ontevreden burgers noemen minder vaak problemen over onderwijs, milieu en samenleven (inclusief normen en waarden).
- Twee op de vijf Nederlanders stemt in met de stelling dat ons land prettiger zou zijn met minder immigranten en eenzelfde aandeel met de stelling dat de aanwezigheid van verschillende culturen een verrijking is. De eerste stelling is vooral populair bij lageropgeleiden (57% tegen 20% bij de hogeropgeleiden), de tweede bij hogeropgeleiden (67% tegen 15% bij de lageropgeleiden).
- Een grote minderheid (46%) vindt dat er in ons land vaak te negatief over allochtonen gesproken en geschreven wordt, een meerderheid (56%) dat allochtonen hun cultuur meer moeten loslaten. Doorpratend is men over het laatste in de gespreksgroepen genuanceerd. Daar wordt wel veel nadruk gelegd op beheersing van de Nederlandse taal als voorwaarde voor integratie.

1 HOE GAAT HET MET NEDERLAND?

Samenvatting

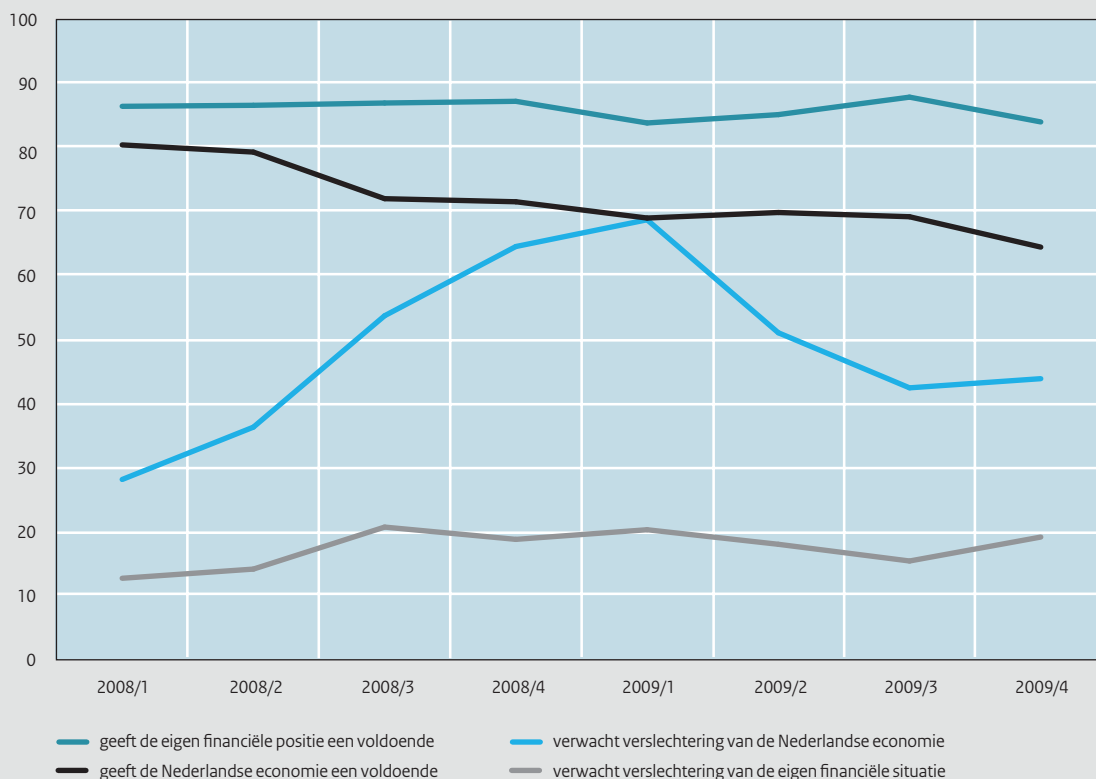
In het vierde kwartaal van 2009 is de maatschappelijke stemming iets verslechterd. Men is wat negatiever over de economie en iets somberder over de eigen financiële situatie dan in het derde kwartaal. Over de hele linie heeft men minder vertrouwen in maatschappelijke instituties en wat minder mensen weten spontaan sterke punten van de Nederlandse samenleving te noemen. Bij de sterke punten worden onderwerpen rond zorg en onderwijs relatief vaker genoemd en vrijheden minder. Bij de spontaan genoemde grote maatschappelijke problemen is er nu meer aandacht voor economische kwesties en minder voor omgangsvormen. Een vergelijking van diverse metingen van politiek vertrouwen laat zien dat de cijfers niet direct met elkaar te vergelijken zijn, maar wel dezelfde ontwikkelingen laten zien.

Hoe ontwikkelen tevredenheid, vertrouwen en toekomstverwachtingen zich op een aantal terreinen in het vierde kwartaal van 2009? Waarover maken de Nederlanders zich zorgen, waarop zijn ze trots? In dit hoofdstuk bekijken we enkele algemene ontwikkelingen en in het volgende hoofdstuk gaan we verder in op de economische crisis en haar gevolgen.

TEVREDENHEID EN VERTROUWEN

Gezien de voortdurende economische onrust en de mediaberichtgeving daarover, laten we in figuur 1.1 allereerst de ontwikkelingen zien in de tevredenheid met de eigen financiële situatie en de Nederlandse economie en de verwachtingen daarover voor de komende twaalf maanden. Over de eigen financiële situ-

Figuur 1.1 Waarderingen en verwachtingen van de eigen financiële situatie en van de Nederlandse economie^a, bevolking van 18+, 2008-2009

a De voldoende betreffen de percentages mensen die een 6-10 geven op een schaal van 1-10 om aan te geven hoe tevreden men is. De verwachte verslechtingen geven de percentages mensen aan die '(veel) slechter' antwoorden op de vraag wat men voor de 'komende 12 maanden' verwacht.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-4

atie is men sinds de eerste meting van begin 2008 voortdurend gunstiger gestemd dan over de nationale economie: men is er vaker 'voldoende' tevreden over en verwacht minder vaak een verslechtering. De opvattingen over de eigen situatie zijn ook stabiel dan die over de economie. De tevredenheid over de economie neemt gestaag af, van 81% voldoende begin 2008 naar 65% voldoende in het laatste kwartaal van 2009. De verwachting dat het de komende twaalf maanden slechter wordt loopt op van 28% begin 2008 naar 69% begin 2009. Daarna wordt men weer minder pessimistisch, zij het dat deze daling in het vierde kwartaal van 2009 niet doorzet. Vergeleken met het vorige kwartaal is men wat minder positief gestemd: iets minder tevreden over de economie en de eigen situatie en over de laatste ook een fractie somberder.¹ Nog steeds verwacht geen 20% een persoonlijke verslechtering. In hoofdstuk 2 gaan we na welke rol de eigen ervaringen met de economische crisis daarin spelen.

Behalve naar de tevredenheid met de eigen financiële positie en de economie, vragen we elk kwartaal ook naar de tevredenheid met andere aspecten van het persoonlijke en maatschappelijke leven. Daar komt, crisis of geen crisis, steeds hetzelfde patroon uit: gemiddeld zijn Nederlanders het meest tevreden met de vrienden- en kennissenkring, vervolgens met de buurt, de dagelijkse activiteiten en gezondheid, wat minder met de financiële situatie, duidelijk minder met de samenleving en de economie, en het minst met de politiek in Den Haag en Europa. Het meest veranderlijke cijfer betreft de economie (van een gemiddelde 6,4 begin 2008 naar een 5,8 eind 2009; vgl. figuur 1.1), de meeste andere cijfers zijn gemiddeld nu al acht kwartalen tot op de decimaal constant (zie voor de cijfers tot en met het derde kwartaal van 2009 COB 2009|3: 5).

1 In figuur 1.1 zijn de percentages respondenten die verslechtering verwachten afgezet tegen wie geen verandering verwacht of juist verbetering voorziet (we laten mensen zonder verwachtingen buiten beschouwing). Wat de nationale economie betreft is er van het derde naar het vierde kwartaal wel iets meer optimisme: het aandeel respondenten dat geen verandering verwacht gaat van 37 naar 33%, het aandeel dat verbetering verwacht van 20 naar 23%. Dat kan toeval zijn, maar het is wel iets om in de gaten te houden in volgende kwartalen.

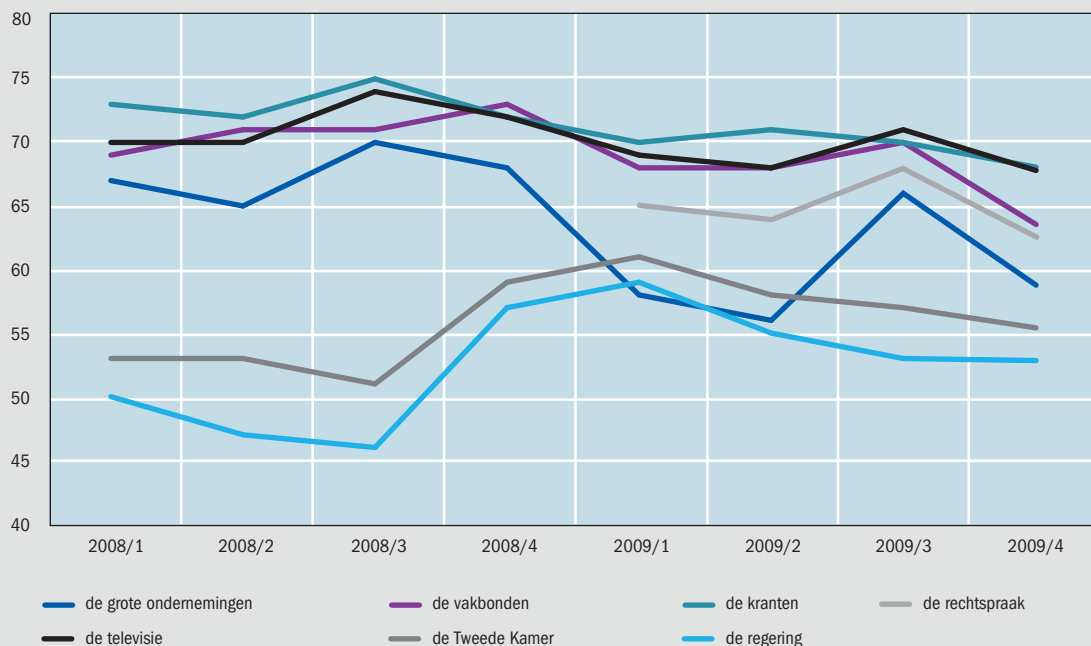
Het vertrouwen in maatschappelijke instituties vertoont in figuur 1.2 verschillende bewegingen. Het meest veranderlijk is het vertrouwen in de grote ondernemingen. Na een daling van 2008 op 2009 en een stijging in het derde kwartaal van 2009, is het vertrouwen in het vierde kwartaal weer duidelijk gedaald.²

De parallel verloopende ontwikkelingen van het vertrouwen in Tweede Kamer en regering tonen eind 2008 en begin 2009 een stijging en daarna een gestage daling, maar in het vierde kwartaal van 2009 liggen de niveaus nog steeds iets hoger dan in het derde kwartaal van 2008. Het vertrouwen in vakbonden, kranten en televisie is betrekkelijk stabiel, maar in alle drie, en ook in de rechtspraak, is het in het vierde kwartaal van 2009 lager dan daarvoor.

De COB-cijfers tonen voortdurend een meerderheid van de bevolking die vertrouwen heeft in de vermelde instituties, met uitzondering van de regering in de eerste helft van 2008. Voor wie afgaat op het nieuws in de media over gering en dalend vertrouwen in met name de politiek zijn onze cijfers wellicht onwaarschijnlijk hoog en opvallend constant. In het tekstkader hebben we enkele metingen van vertrouwen in de politiek bij elkaar gezet om hier wat meer duidelijkheid over te bieden. Afhankelijk van de vraagstelling en gekozen antwoordcategorieën blijken vertrouwenscijfers sterk te verschillen, maar frequent herhaalde metingen tonen wel overeenkomstige patronen van verandering. De absolute cijfers zeggen weinig, maar met een constant meetinstrument krijgt men wel een indruk van veranderingen in de tijd en verschillen tussen objecten van vertrouwen.

2 Verdere analyse van de cijfers van het vierde kwartaal leert dat er in de enquêteperiode van begin oktober tot begin november ook een significante daling plaatsvindt van het gemiddelde vertrouwen in grote ondernemingen. Mogelijk speelde de DSB-affaire hierbij een rol.

Figuur 1.2 Percentage mensen dat hun vertrouwen in zeven instituties met een voldoende beoordeelt^a, bevolking van 18+, 2008-2009

a Percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-4

Tekstbox 1.1 Metingen van vertrouwen in de politiek in 2008

Enkele enquêtemetingen van vertrouwen in de politiek in Nederland (inclusief cijfers voor 2008 omdat we voor dat jaar meer vergelijkingsmateriaal hebben dan voor 2009):

- Continu Onderzoek Burgerperspectieven: de percentages 'voldoende' vertrouwen gaan in 2008 van 53% via 51% naar 59% voor de Tweede Kamer, en van 50% via 46% naar 57% voor de regering (zie figuur 1.2).
- Culturele veranderingen in Nederland: 'Hoeveel vertrouwen heeft u in ...? Onbeperkt vertrouwen, veel vertrouwen, enig vertrouwen, zeer weinig vertrouwen, of helemaal geen vertrouwen'. Eind 2008 heeft 19% onbeperkt of veel vertrouwen in de Tweede Kamer en 70% minstens enig vertrouwen; voor de regering bedragen deze percentages 20 en 74.
- Eurobarometer: 'Ik wil u nu een vraag stellen over het vertrouwen dat u heeft in bepaalde instellingen. Zegt u mij voor elk van de volgende instellingen of u er eerder wel vertrouwen of eerder geen vertrouwen in heeft.' In de voorjaars- en najaarsmetingen van 2008 krijgt de Tweede Kamer van respectievelijk 54% en 64% 'eerder wel' vertrouwen; de regering van respectievelijk 50% en 68%.
- European Social Survey: 'Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van de instellingen die ik oplees? 0 betekent dat u helemaal geen vertrouwen heeft in een instelling en 10 dat u volledig vertrouwen heeft.' Het 'Nederlands parlement' krijgt van 60% een voldoende, 'politici' krijgen dat van 52%.
- European Values Study: 'Zou u mij voor elk van de volgende instellingen kunnen vertellen of u er heel veel, tamelijk veel, niet zo veel of helemaal geen vertrouwen in heeft?' Volgens een voorpublicatie over dit onderzoek schenkt in 2008 3% heel veel en 49% heel of tamelijk veel vertrouwen aan de Tweede Kamer.
- TNS-NIPO: 'De volgende vragen gaan over de huidige regering. Hoeveel vertrouwen heeft u in de regering van CDA, PvdA en ChristenUnie?' Voor de keuze gesteld tussen heel weinig, weinig, veel en heel veel vertrouwen rapporteert in december 2007 26% (heel) veel vertrouwen, in juni 2008 21% en in december 2008 36%.

(vervolg Tekstbox 1.1)

- EenVandaag: 'Hoeveel vertrouwen heeft u over het algemeen genomen in het kabinet-Balkenende IV?' Voor deze enquête wordt geen steekproef benaderd; respondenten melden zichzelf op www.eenvandaag.nl aan. Begin 2008 kruist 27% 'tamelijk veel' of 'heel veel' aan, rond Prinsjesdag 25% en in december 37% (antwoordalternatieven: niet zoveel, helemaal geen en weet niet).

Afhankelijk van de meting geniet 'de Haagse politiek' in 2008 dus van ergens tussen de 21 en 70% van de bevolking (voldoende of tamelijk veel) vertrouwen. Naast de kale metingen van vertrouwen, zijn er dan ook nog vragen of het kabinet de situatie in de samenleving verbetert, een gunstige invloed heeft op de economie, enzovoort. De antwoorden op dergelijke vragen worden door de betreffende onderzoeksbureaus en in de berichtgeving in de media ook vaak in vertrouwenstermen gegoten. De cijfers een beetje ruw samenvattend is er dan al snel een nieuw dieptepunt of een opvallend herstel van vertrouwen te signaleren. Vaak ten onrechte.

Bij nadere beschouwing valt op dat herhaalde identieke metingen in 2008 hetzelfde patroon laten zien: een matige daling in de eerste drie kwartalen en een sterke stijging in het laatste kwartaal. Dat ze dat op verschillende niveaus doen, komt door de verschillende vraagstellingen en antwoordcategorieën (en samentrekkingen daarvan) en verschillende omschrijvingen van het object van vertrouwen: 'institutionele' aanduidingen zoals parlement en regering zullen meer vertrouwen genereren dan 'politieke' zoals politici of kabinet.

Concluderend: op basis van identieke metingen kunnen ontwikkelingen in de tijd worden gevolgd, maar men hoede zich voor het door elkaar gooien van metingen en ook voor het verabsoluteren van een enkele meting gedurende een paar weken tot het 'jaarcijfer' of bij internationale vergelijkingen tot het 'landcijfer'. Bij een vergelijking tussen landen is het raadzaam te checken of cijfers overeenkomen met die in andere onderzoeken. Zo wijken de lage vertrouwenscijfers van de Nederlandse peiling van de World Values Study in 2006 nogal af van wat men meestal vindt in Europese onderzoeken. Wat daarvoor ook de reden is (tijdstip van ondervraging, afwijkende steekproef-trekking), deze cijfers zijn een wel erg dun ijs om eind 2009 als nieuwsfeit op te presenteren dat Nederland wordt gekenmerkt door 'weinig vertrouwen in parlement en overheid' (www.nu.nl op 9 december 2009 n.a.v. een CPB-rapport).

PROBLEMEN EN STERKE KANTEN VAN NEDERLAND

Elk kwartaal vragen we mensen kort in hun eigen bewoordingen te beschrijven wat zij zien als de belangrijkste problemen en sterke punten van Nederland. De antwoorden zijn achteraf ondergebracht in zestien categorieën. Die staan vermeld in tabel 1.1. Met plussen en minnen is aangeduid welke zaken meer of minder zijn genoemd in vergelijking met het derde kwartaal van 2009. 87% van de respondenten noemt een of meerdere problemen, en dat is niet wezenlijk anders dan in de eerdere kwartalen. Dit kwartaal zien we echter wel een daling van het percentage Nederlanders dat sterke punten weet te noemen, van rond de 65 in het afgelopen jaar naar nu 60.

In vergelijking met het derde kwartaal zijn er enkele grote veranderingen. Er worden aanzienlijk meer problemen genoemd in categorie (f) inkomen en economie (van 11% naar 18%

van alle problemen) en in categorie (j) sociale stelsel (van 1% naar 3%). Inkomen en economie worden met name vaker als probleem genoemd in termen van 'bonussen', 'graaicultuur' en 'omvallende banken' (er wordt ook expliciet verwezen naar de neergang en het faillissement van de DSB). In het voorgaande kwartaal zijn banken minder vaak genoemd dan nu, en toen vooral in boze termen (banken die gestraft moeten worden). Ondanks het vooruitzicht van bezuinigingen en lastenverzwaringen, die met Prinsjesdag publiek werden gepresenteerd, zien we dit kwartaal geen toename van die termen. Nederlanders noemen bezuinigingen, belastingen en lastenverzwaringen (nog?) niet vaker als een belangrijk probleem.

Een tweede verandering bij de problemen betreft het AOW-debat. Veel – vooral oudere – Nederlanders noemen de AOW in het algemeen, of meer specifiek het langer moeten doorwerken als een belangrijk probleem. Dit

Tabel 1.1 **Opvattingen over de problemen en sterke punten van Nederland, bevolking van 18+, vierde kwartaal 2009 (in procenten en veranderingstekens)^a**

	problemen ^b	sterke punten ^c
minstens één onderwerp genoemd	87	60 –
waarvan:		
a immigratie en integratie	11	4
b jeugd en gezin	2 –	1
c samenleven, normen en waarden	20 –	16
d vrijheden	1	12 –
e criminaliteit en veiligheid	9 –	2
f inkomen en economie	18 +	7
g werkgelegenheid	6	1
h zorg en vergrijzing	6	12 +
i onderwijs, innovatie, kunst & cultuur	2	8 +
j sociale stelsel (algemeen)	3 +	11
k verkeer en fysieke leefomgeving	4	5
l natuur en milieu	2	5
m Nederland in internationaal perspectief	1	2
n politiek en bestuur	13	6
o Nederlandse symbolen, vaderlandsliefde	0	4
p overig	3 -	5
totaal	100	100

a Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen). Met een plus of min zijn significante veranderingen in het gewicht van een onderwerp ten opzichte van het vorige kwartaal vermeld.

b 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

c 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

Bron: COB 2009/4

komt in de tabel tot uitdrukking in de stijging bij de categorie (j) sociale stelsel. De kwestie wordt ook genoemd in termen van (g) werkgelegenheid, maar leidt niet tot stijging van die categorie omdat werkloosheid wat minder als belangrijk probleem wordt genoemd.

Waar economische thema's aan belang gewonnen hebben, verliezen de thema's rond samenleven juist aan belang: Nederlanders maken zich minder zorgen over jeugd en gezin, over samenleven en over criminaliteit.

De hierboven gesignaleerde daling van het aandeel respondenten dat sterke punten weet te noemen, blijkt vooral te worden verklaard door afname van het thema (f) vrijheden van 17% in het derde naar 12% in het vierde kwartaal van 2009. Vooral de termen 'vrijheid' en

'vrijheid van meningsuiting' worden minder genoemd. Op langere termijn neemt ook de trots op de Nederlandse vrijheden af. In het eerste kwartaal van 2008 had 23% van de genoemde sterke punten nog betrekking op vrijheden en nu dus 12%. Het is niet zo dat er een navenante toename is van (gebrek aan) vrijheden als maatschappelijk probleem. Op basis van de enquêtete cijfers is het niet mogelijk om verder te duiden waar de afnemende trots op vrijheden vandaan komt. We zullen er in een volgend kwartaal eens extra aandacht aan besteden.

Tot slot laat tabel 1.1 zien dat (h) zorg en vergrijzing en (i) onderwijs, innovatie, kunst & cultuur vaker worden genoemd als sterke punten. Deels wordt deze stijging in het relatieve

aandeel verklaard door de grote afname in het thema vrijheden. Bovendien zijn de verschillen niet zo groot: de thema's schommelen elk kwartaal rond respectievelijk de 10% en de 7%. Ondanks de verschuivingen in maatschappelijke problemen en sterke punten is het oordeel over hoe het al met al met Nederland gaat vrijwel gelijk aan dat in de voorgaande kwartalen: voortdurend vindt bijna twee derde (62-64%) dat het met Nederland meer de verkeerde kant op gaat en een kwart (24-27%) dat het meer de goede kant op gaat (9-13% kan of wil niet kiezen).³ Om een indruk te geven van hoe verschillend mensen problemen en sterke punten, schaamte en trots, en persoonlijke zorgen en visies combineren, geven we een paar langere motivaties integraal weer. We geven drie argumentaties waarom het meer de verkeerde kant op gaat met Nederland en een waarom het meer de goede kant op gaat. Ze zijn geen willekeurige steekproef van alle lange toelichtingen, maar geven op *face value* een redelijke dwarsdoorsnee van onderwerpen die zoal naar voren worden gebracht:

“Ik vind persoonlijk Nederland veel te soft worden. Waar gaat dat heen als de politie al in de gevangenis komt, omdat hij een ‘relschopper’ is. Dus met andere woorden; een relschopper mag doen wat hij wil en de politie niet? Kinderen hebben een te vrije opvoeding gekregen. Ze moeten weten wat kan en wat niet kan. Hulp bij opvoeding hier en daar (cursus). Moeders moeten maar werken en carrière maken, maar wie geeft de kinderen dan de opvoeding? Of sleutel?? Meer geld voor allochtonen? Ze komen hier, maar de Nederlanders moeten zich aanpassen. Moet ik eens zeggen in Turkije, ‘ik wil een katholieke kerk’. Wat denk je dan dat er

3 Dit kwartaal hebben we ook een kleine verkennende enquête laten uitvoeren onder groepen met een verschillende etnische of nationale achtergrond. Daarin is een vrijwel identieke vraag gesteld naar hoe men het al met al vindt gaan met Nederland. Van de ondervraagden met een Turkse, Marokkaanse, Antilliaanse of Surinaamse achtergrond vindt 58-68% het meer de verkeerde kant opgaan, van de ondervraagde autochtone Nederlanders vindt 81% dat. Dat laatste percentage is hoger dan wat we bij de in overgrote meerderheid autochtone ondervraagden van het COB vinden. Behalve door verschillen in samenstelling van de groep kan dat komen doordat de vraag hier op een korte lijst staat en in het COB na een groot aantal vragen over de samenleving komt. Op het grotere optimisme van de nieuwe Nederlanders en de motivaties van hun antwoorden gaan we in de verdiepende studie verder in.

gebeurt? De regering luistert niet naar het gewone volk. Er zijn hier te veel politieke partijen. Er verandert toch niets. Laat allochtonen hier leren en teruggaan en zelf aan het werk in hun land met waterpompen, ziekenhuizen en malariamedicijnen. Dan hebben ze de kennis en weten ze hoe het kan. Bespaart veel geld. Drugs en koffeshops: ik snap er niets van, dat dat mag. P.S. Ik bedoel het goed, ben geen racist. Maar het is allemaal een beetje krom.” (vrouw, 34, lbo, geen partijkeuze, waarom het duidelijk de verkeerde kant op gaat)

“De vrije toestroom van islam. De verpaupering in de grote steden. Het NIET aanpakken van probleemjongeren: VEEL te zwakke aanpak van criminaliteit. (Als de criminelen uit Oost-Europa hierheen komen omdat de straffen hier zo lekker laag zijn, dan is er iets fundamenteel mis in Nederland). Ik schat dat 85% van de allochtone bevolking van goede wil is, maar de overige 15% ‘verpest’ het voor de goedwillenden. Als Justitie dit niet goed oppikt, wordt de stemming onder de autochtone bevolking steeds negatiever t.o.v. de allochtonen. Dit geldt zowel voor Oost-Europeanen als voor aanhangers van de islam (die leert dat niet-islamisten vijanden zijn van ‘hun ware geloof’ en dus in alle vormen bestreden dienen te worden). (NB: ik ben tegen de sharia, maar wat strenger straffen zou in Nederland geen kwaad kunnen). Ook de buitensporige bonussen voor een aantal mensen schiet vele Nederlanders in het verkeerde keelgat, net als de 30% salarisverhoging die het kabinet zichzelf in een tijd van crisis heeft gegeven, doet velen het voorhoofd fronsen (zéér zwak uitgedrukt). Zelfverrijking van een kleine groep, je reinste graaicultuur!!” (man, 70, hbo, PVV, waarom het iets meer de verkeerde kant op gaat)

“Als regering kijken we eerst naar het geld en dan pas naar het sociale probleem. Is altijd geld te weinig om op te lossen. Daarnaast wordt er veel, heel veel, geld uitgegeven aan, mijn inziens, onnodige grote projecten. Bijvoorbeeld de HSL, miljarden om 20 minuten sneller van Amsterdam naar de Belgische grens te gaan. Normaal 120 minuten!!!! Zou beter zijn dat we eens wat langzamer zouden reizen. Kunnen we nog eens tot rust komen. We doen nu alleen maar jakkeren en jagen en proberen 30 uur werk te doen in 24 uur en zijn dan nog ontevreden!!!! Heel de maatschappij wordt ingericht om overal en altijd bereikbaar te zijn en te kunnen werken, en dat noemen we VOORUITGANG!!!! 11 miljard in Fortis, in 1 weekend geregeld!!!! Is

ook geen gezond bedrijf, kan niet zijn dat dit in 1 kwartaal zo slecht gegaan is. Zelfverrijking van de rijken. BONUSSEN!! Ikke en de rest kan ... en ga zo maar door.”

(man, 53, mavo, CU, waarom het iets meer de verkeerde kant op gaat)

“Voor dit antwoord ga ik puur uit van mijn eigen situatie. Mijn ervaring is dat mensen over het algemeen zeer vriendelijk zijn met wel degelijk de normen en waarden hoog in het vaandel. De politiek is niet altijd even duidelijk maar ik ga er nog steeds vanuit dat zij roeien met de riemen die zij hebben. Waar het één zit, kan het ander niet zitten. Wel vind ik dat men niet zo vreselijk moet doorzaniken over bepaalde problemen/situaties. Niet lullen maar poetsen. Ook vind ik dat elke burger een eigen verantwoordelijkheid heeft en dat dit wel eens wordt vergeten. Je hoeft niet overal voor aan te kloppen bij de overheid, probeer het eerst eens serieus zelf. Hierdoor blijft er waarschijnlijk meer geld en tijd over voor de schrijnende gevallen, die er natuurlijk ook zijn. Gelukkig hebben we in dit land goede consumentenprogramma's en onderzoeksjournalisten (met dank aan de vrijheid van meningsuiting), waardoor er toch vaak ernstige misstanden (kijk naar ziekenhuizen, banken en verzekeraars) worden ontdekt.”

(vrouw, 38, mbo, D66, waarom het iets meer de goede kant op gaat)

2 DE EIGEN FINANCIËN EN DE ECONOMIE

Samenvatting

De Nederlanders baseren hun verwachtingen over de eigen financiële situatie niet op de economische crisis. Pessimisten plaatsen de oorzaak van hun verwachte verslechtering vaak buiten zichzelf; optimisten motiveren hun verwachte verbetering eerder met persoonlijk handelen. Bij de verwachtingen over de Nederlandse economie speelt de economische crisis wel een grote rol. Pessimisten denken dat de echte klap nog moet komen. Optimisten zijn hoopvol over macro-economische cijfers over de VS of de wereldhandel. Twijfelaars noemen de politiek zowel in positieve zin ('brengt rust'), als in negatieve zin ('er komt niets uit hun handen'). De economische crisis speelt een beperkte rol in het leven van de meeste Nederlanders: 40% zegt persoonlijk gevolgen te merken van de crisis. Dit betreft voornamelijk daling in waarde van beleggingen en pensioenen. Ontslag, deeltijd-WW en de stagnerende huizenmarkt maken dit kwartaal meer slachtoffers, vooral onder jongeren.

In de media en onder onderzoekers is er veel aandacht voor de verwachtingen die burgers hebben over de toekomst van de economie en de eigen financiële situatie, het zogenaamde consumentenvertrouwen. Ook in de COB-kwartaalberichten vermelden we welk deel van de burgers pessimistisch is. Maar wat betekenen deze toekomstverwachtingen eigenlijk? Waar zijn ze op gebaseerd en hoe worden ze gemotiveerd?

VERWACHTINGEN OVER DE EIGEN FINANCIËLE SITUATIE

In hoofdstuk 1 signaleerden we al dat de verwachtingen over de eigen financiële situatie gemiddeld iets pessimistischer zijn geworden. We hebben dit kwartaal in de enquêtes gevraagd waarom mensen denken dat het beter of juist slechter zal gaan met de eigen financiële situatie. Wie een achteruitgang verwacht, beargumenteert dat vaak met 'alles wordt duurder, maar mijn loon stijgt niet mee'. Sommigen specificeren dit: vooral gemeentebelastingen en zorgkosten zouden stijgen. Een veel kleinere groep legt de oorzaak van de verwachte achteruitgang van het eigen inkomen bij persoonlijke omstandigheden: gezinsuitbreiding, medische behandeling of pensionering.

Slechts weinig respondenten noemen direct de economische crisis en de effecten daarvan. Men rept niet over dreigende werkeloosheid, dalende pensioenen of geslonken beleggingen. De crisis lijkt er dan ook niet per se direct toe te doen in de belevingswereld van Nederlanders. Dit verklaart ook waarom de zorgen over de eigen financiën sinds het begin van de crisis zo weinig zijn toegenomen (zoals we in figuur

1.1 zagen). Negatieve verwachtingen worden afgewenteld op zeer algemene omstandigheden, meestal buiten de persoonlijke invloedssfeer.

Daarentegen dragen de optimisten nagevoel allemaal persoonlijke omstandigheden aan waardoor de eigen financiële situatie er op vooruit zou gaan. De een krijgt extra pensioen, de ander neemt een bijbaan of is afgestudeerd. Daarnaast stellen sommige burgers dat ze hebben besloten komend jaar meer op de uitgaven te letten, waardoor ze financieel beter af zullen zijn. Kortom, wie erop vooruit denkt te gaan benadrukt vooral de persoonlijke omstandigheden of het eigen directe handelen. Slechts weinigen zeggen 'het loon gaat er ieder jaar wat op vooruit'.

VERWACHTINGEN OVER DE NEDERLANDSE ECONOMIE

In hoofdstuk 1 zagen we in het vierde kwartaal een minder positieve waardering van de Nederlandse economie dan in het derde kwartaal, maar nauwelijks of geen verandering in de verwachtingen. Wat brengt burgers ertoe om optimistisch of juist pessimistisch te zijn over de nationale economie? Het is een onderwerp dat abstract is en wat moeilijker in te schatten zal zijn voor de meeste Nederlanders. We zien dan ook dat maar liefst de helft van de respondenten afzag van de gevraagde toelichting. Daarin is geen verschil tussen de optimisten en de pessimisten. Nederlanders die wat pessimistisch zijn over de economie maken wel vaker gebruik van algemene, non-descripte termen ('de kredietcrisis'). Sowieso is de argumentatie tamelijk abstract, ook onder de meer optimis-

tische burgers die veel macro-economische termen gebruiken. Zelden maken mensen duidelijk uit welke bronnen ze hun kennis halen. Enkele respondenten noemen de media (radio, krant) als informatiebron, terwijl sommige anderen zeggen zich te baseren op informatie van de overheid.

Pessimistische burgers komen met twee typen argumenten. Bij de verwachtingen over de economie wordt (anders dan bij de verwachtingen over de eigen financiën) de crisis wel degelijk genoemd. De belangrijkste reden is het idee dat de klap nog moet komen. Pessimistische Nederlanders verwachten een ontslaggolf, een nieuwe klap voor de banken (deels naar aanleiding van het faillissement van DSB dat nog vers in het geheugen lag) en aankomende bezuinigingen. 'De echte crisis moet nog komen. Mensen die echt ontslagen worden, meer werk door minder mensen, arbeidsdruk.' Zoals we in hoofdstuk 1 zagen, is er ook bezorgdheid over de banken en de graaicultuur. Zo licht een respondent zijn pessimistische verwachtingen toe met: 'De gevolgen van de recessie. De waanzinnige geldbedragen voor het redden van de banken.' Een ander stelt: 'De graaiers mogen gewoon blijven graaien en zich verrijken ten koste van de gewone burgers. Dalende huizenprijzen, de deeltijd-WW en faillissementen van bedrijven worden aanzienlijk minder vaak genoemd. Wel denken Nederlanders dat verschillende effecten elkaar zullen versterken in vicieuze cirkels. 'Veel werkelozen is minder werk is minder inkomen.'

Op de tweede plaats wordt de politiek aangedragen. Sommige Nederlanders noemen de regering als informatiebron die hen duidelijk maakt dat het slechter zal gaan met de economie. Maar de politiek wordt toch vooral genoemd als de oorzaak van de verslechterende economie in het komende jaar – of op zijn minst als de reden waarom het niet beter zal gaan. Zo stelt een respondent: 'Ik ben toch niet achterlijk. Dat kan iedereen toch zien. Al die mooie praatjes over/van de politiek.'

De optimisten kijken vooral naar positieve signalen in de macro-economische gegevens, zoals de wereldhandel die weer zou groeien of de meer optimistische economische vooruitzichten van de Verenigde Staten. 'De wereldhandel herstelt van de recessie. De banken

gaan beter functioneren. De export trekt aan. De vraag naar consumptiegoederen groeit.' Andere optimisten onderbouwen hun mening eerder met hoop dan met feiten; die hoop vervalt bij sommigen zelfs tot licht cynisme. Zo lezen we 'het gaat nu beter dan verwacht', 'het gaat nooit jarenlang slecht', maar ook dat het nu zo slecht gaat, 'dat kan alleen beter'.

Tot slot is er een groep Nederlanders die niet pessimistisch is maar ook niet optimistisch. Zij verwachten dat de economie het in de komende twaalf maanden min of meer hetzelfde zal doen als in de afgelopen twaalf. Sommige sectoren zullen achteruit gaan. Andere zullen juist groei vertonen. Een veel voorkomende onderbouwing is ook: 'Herstel kost tijd.' De politiek wordt zowel in positieve zin genoemd ('brengt rust'), als negatief ('er komt niets uit hun handen: veel gepraat en daar blijft het bij').

DE ECONOMIE IN GROEPSPREKKEN

De economische crisis wordt vooral genoemd als het gaat om de nationale economie, maar nauwelijks bij de vooruitzichten voor de eigen financiën. Ook in de groepsgesprekken zien we dat de economische crisis niet erg leeft. Het blijft voor de deelnemers een ver-van-mijn-bedshow. Uit de gesprekken blijkt dat men de crisis wel vindt meevallen. Burgers zeggen zelf niet direct geraakt te worden. Dit verandert wanneer we hun een aantal mogelijke gevolgen voorleggen. Een jongere die bijvoorbeeld een bijbaantje verloren heeft, merkt dan pas op dat dat verlies waarschijnlijk toch te maken had met de economische crisis. Jongeren in de gespreksgroepen hebben sowieso wat vaker te maken met werkeloosheid, maar zijn hierdoor niet terneergeslagen.

Sommige gespreksdeelnemers zeggen dat ze ook niet zo veel kennis hebben van de economische crisis, of er gewoon niet veel van snappen. Dit geldt des te meer voor het overheidsbeleid.

A: "Nou nee, ik ook niet."

B: "Ja, ik weet niet. Je gaat er vanuit dat ze zich wel zorgen maken. Ik ga er wel vanuit dat ze iets doen daar in Den Haag."

C: "Het zal wel moeten."

In het vorige kwartaal signaleerden we al dat in een dergelijke setting mensen met foute

informatie een belangrijke rol kunnen spelen in het gesprek. Burgers die overtuigd zijn van onjuiste feiten zien we ook terug in discussies over het overheidsbeleid in de economische crisis.

A: "Ze maken er een rotzooi van."

B: "Waar baseer je dat op?"

A: "Ze denken dat ze het op orde hebben, maar ze moeten steeds meer bezuinigen. Banken die sluiten en de afgrond in gaan. ING gaat naar het buitenland."

B: "Maar dat is toch niet de schuld van de regering?"

A: "Nou, de regering, die denkt: als we nou meer geld in al die banken steken dan wordt het wel beter. Maar het wordt niet beter."

B: "Hadden ze de banken dan meteen moeten laten vallen?"

[...]

B: "Stel, ze hadden het niet gedaan en ABN en Fortis waren er niet meer geweest. Dan hadden 30.000 mensen geen baan meer gehad."

A: "Die hebben nu toch ook geen baan meer?"

B: "Er is bijna geen ontslag gevallen."

A: "Ik heb het over de DSB."

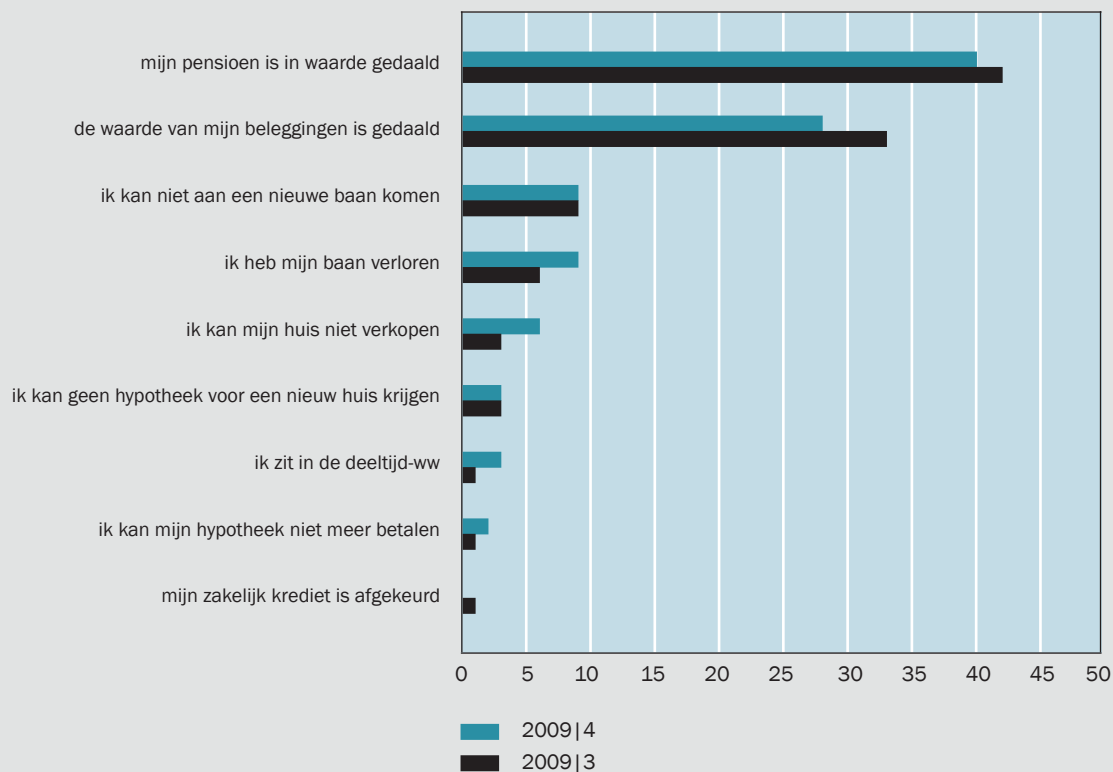
B: "Maar daar heeft de overheid geen geld in gestoken."

A: "Wel in het begin, hoor."

B: "Nee hoor, ze hebben alleen in de ABN echt geïnvesteerd. Als ze het niet hadden gedaan, dan had je 30.000 extra mensen op straat. Dan waren alle spaarders hun geld kwijt geweest."

A en B blijven allebei bij hun eigen feiten. Daarom is de een negatief over het regeringsbeleid, en de ander juist positief. Maar onduidelijk is of een verkeerde interpretatie van de feiten heeft geleid tot die mening, of dat de mening al bestond en een interpretatiekader vormde voor de gebeurtenissen.

Figuur 2.1 Negatieve gevolgen van de economische crisis voor zichzelf of iemand in het huishouden^a, bevolking van 18+, derde en vierde kwartaal van 2009 (in procenten)

a 'Heeft de economische crisis een of meerdere van de onderstaande gevolgen gehad voor u persoonlijk of voor iemand in uw huishouden?', waarbij meerdere antwoorden kunnen worden gekozen.

Bron: COB 2009/3-4

DE INVLOED VAN DE CRISIS OP HET EIGEN LEVEN

Nog altijd lijkt de impact van de crisis op het persoonlijke leven van de Nederlanders relatief beperkt. Nederlanders maken zich nauwelijks extra zorgen over het eigen inkomen. Ook in focusgroepen blijven Nederlanders enigszins laconiek.

We hebben Nederlanders opnieuw gevraagd of en hoe de economische crisis hen raakt. Het aandeel respondenten dat zegt geraakt te worden is afgenomen van 44% in het derde kwartaal van 2009 naar 40% in het vierde kwartaal. Figuur 2.1 geeft weer hoe vaak een probleem genoemd wordt als percentage van het totale aantal problemen. De figuur laat zien dat waardedalingen van beleggingen (28% in het vierde kwartaal) en pensioenen (40%) in relatief belang zijn afgenomen, hoewel ze nog altijd het meest genoemde effect zijn van de economische crisis. Het relatieve belang van problemen op de woningmarkt en op de arbeidsmarkt is juist aanzienlijk toegenomen. Meer burgers dan in het derde kwartaal hebben hun baan verloren, zitten in de deeltijd-WW of kunnen hun huis niet verkopen.

Jongeren (tot 35 jaar) zijn nog altijd de groep die over het algemeen het minst geraakt wordt. Dit komt vooral doordat zij niet getroffen worden in beleggingen en pensioenen, of zich daar niet van bewust zijn. In vergelijking tot het vorige kwartaal zijn er in het vierde kwartaal meer jongeren die geschaad worden door de economische crisis. Dit gaat in tegen de algemene trend: andere leeftijdsgroepen ervaren juist minder problemen. Bovendien is de toename in ontslagen sinds het derde kwartaal vooral toe te schrijven aan jongeren. Opvallend genoeg zijn het vooral de hogeropgeleiden die zeggen hun baan verloren te hebben.

3 POLITIEK EN BELEIDSVOORKEUREN

Samenvatting

De opvattingen over politiek en politici, gemeten in het COB, blijken erg constant en geven bij elkaar een nogal negatief beeld. Cijfers uit andere bronnen relativeren dat beeld: elders in Europa is men doorgaans minder te spreken over het functioneren van de democratie en in vergelijking met 2002 en 2004 zijn Nederlanders in 2008 en 2009 weer positiever gestemd over het functioneren van de overheid. Eind 2009 is er minder druk om de overheidsuitgaven te verhogen dan in 2008. Zorg en onderwijs zijn als vanouds topbestemmingen voor meer overheidsuitgaven en daar is nu werkgelegenheid bij gekomen. Evenals in 2008 zijn militaire missies de enige post waarop een absolute meerderheid wil bezuinigen. Mobiliteit (openbaar vervoer en wegen) en de integratie van minderheden (toch al geen populaire begrotingspost) zijn gedaald op de publieke agenda.

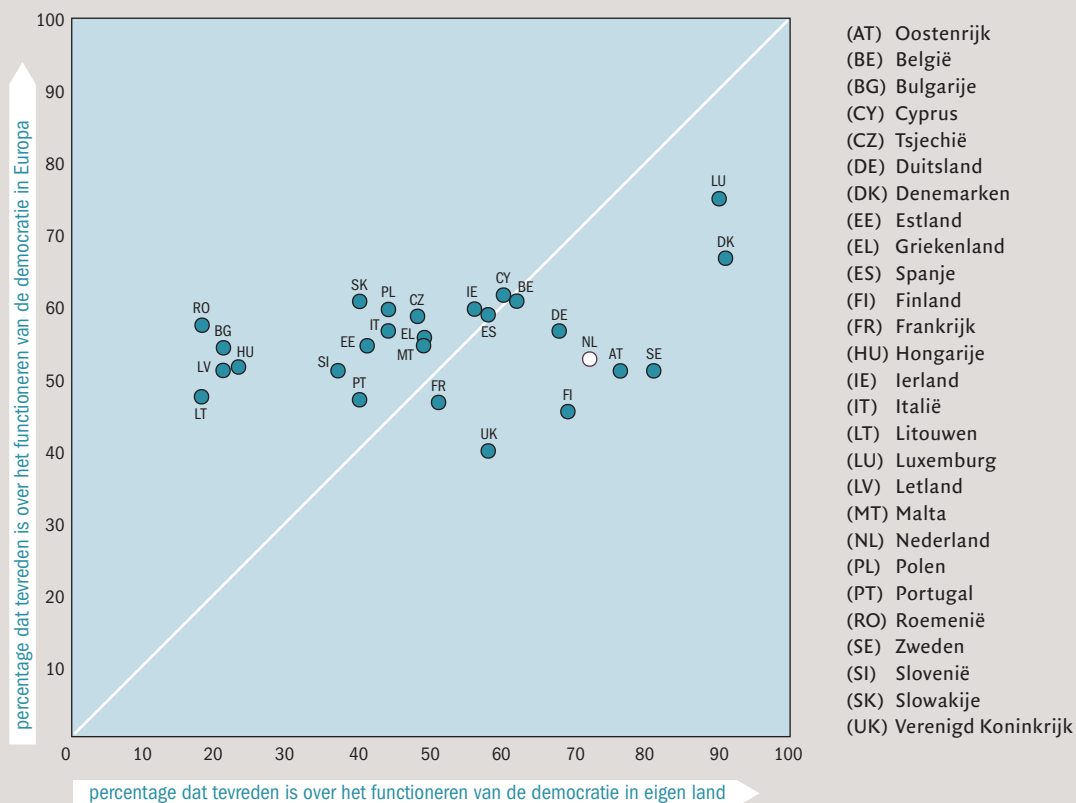
DEMOCRATIE, OVERHEID EN POLITICI

Om met het goede nieuws uit andere bronnen dan het COB te beginnen: in Europees perspectief is de Nederlandse bevolking tamelijk tevreden over het functioneren van de democratie, en in vergelijking met een paar jaar

geleden is ze weer wat positiever over het functioneren van de overheid.

Figuur 3.1 biedt de Europese vergelijking. Nederlanders blijken daarin relatief tevreden over het functioneren van de democratie in eigen land. Alleen in Oostenrijk, Zweden,

Figuur 3.1 Tevredenheid met het functioneren van de democratie in eigen land en in Europa in 27 EU-lidstaten, bevolking van 15+, najaar 2009

Bron: Eurobarometer 72 (oktober–november 2009) (http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb72/eb72_en.htm)

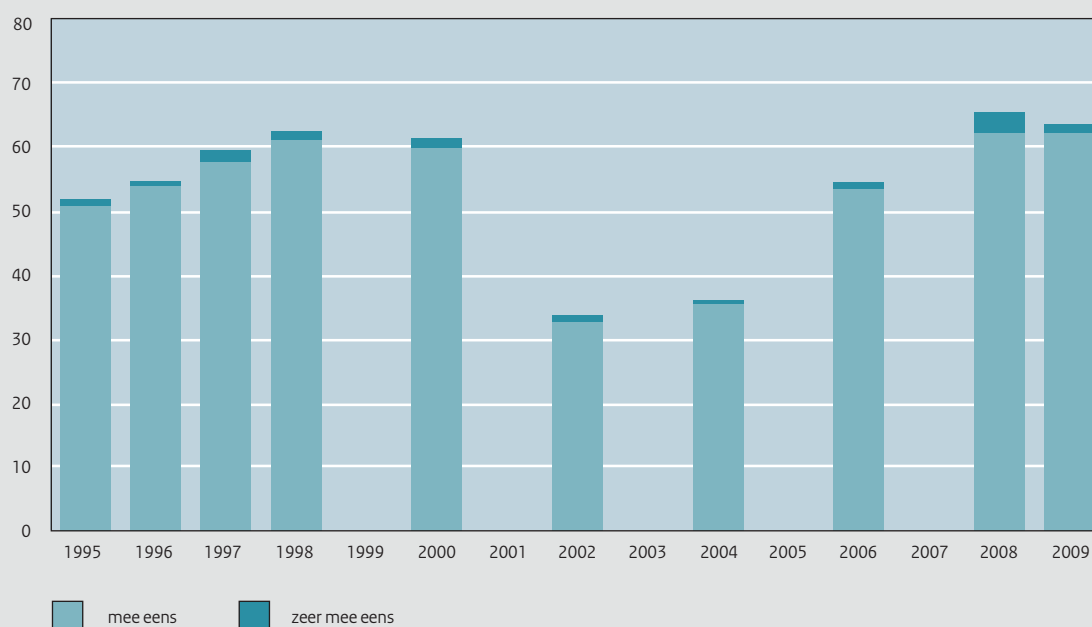
Denemarken en Luxemburg is de bevolking meer tevreden over de eigen democratie. In de figuur is ook de tevredenheid met het functioneren van de democratie in de Europese Unie vermeld. Links van de diagonaal staan landen waar de bevolking over de Europese democratie tevredener is dan over de democratie in eigen land. Die combinatie doet zich uitsluitend in Zuid-Europese en nieuwe lidstaten voor, het meest uitgesproken in Bulgarije, Hongarije, Letland, Litouwen en Roemenië, waar gemiddeld nog geen kwart tevreden is over het eigen land maar wel ruim de helft over Europa. Nederland zit met andere West-Europese landen duidelijk aan de ander kant van de diagonaal, waar de bevolking over de nationale democratie beter te spreken is dan over de Europese.

Figuur 3.2 laat voor Nederland de ontwikkeling zien in de tevredenheid met het functioneren van de overheid. Na vrijwel een halvering van het aandeel tevredenen in 2002 en nauwelijks herstel in 2004, is de instemming met de stelling dat de Nederlandse overheid goed

functioneert in 2006 duidelijk toegenomen en wordt in 2008/9 weer het niveau van rond de eeuwwisseling bereikt.

Landenvergelijkend en over een langere termijn bezien mag worden gesteld dat de Nederlandse bevolking nu mild gestemd is over de nationale politiek en overheid, maar een aantal COB-cijferreeksen voor 2008 en 2009 in tabel 3.1 geeft toch een minder positief beeld. Vrijwel constant stemt een meerderheid in met de stelling dat 'mensen zoals ik' geen enkele invloed op de regering hebben, en gaat bijna de helft van de ondervraagden er ook vanuit dat ministers en Kamerleden weinig belangstelling hebben voor wat die 'mensen zoals ik' denken. Een relatieve meerderheid vindt dat de overheid voor die groep ook te weinig doet. Over de bekwaamheid van de meeste politici is men iets beter te spreken dan over hun omgangsvormen, maar een ruime meerderheid in de afgelopen twee kwartalen vindt wel dat politici te veel tijd besteden aan onderlinge discussie en te weinig aan het besturen van het land.

Figuur 3.2 Instemming met de stelling 'De Nederlandse overheid functioneert goed', bevolking van 16+ (in procenten)

Bron: Culturele veranderingen in Nederland 1995-2009

Achter het sceptische beeld van politiek en politici bij de hele bevolking gaan grote verschillen tussen groepen schuil. In eerdere kwartaalberichten en in de eerste verdiepingsstudie (*Crisis in aantocht?*, SCP 2009) hebben we met name aandacht besteed aan het zeer negatieve beeld van de politiek bij lageropgeleiden. We gaan nu niet verder in op de achtergronden van ontevredenheid, maar zullen in hoofdstuk

4 bekijken hoe mensen die meer of minder tevreden zijn over de politiek verschillen in politieke agenda en beleidsvoorkeuren.

GEWENSTE OVERHEIDSUITGAVEN

Hier kijken we naar de gewenste overheidsuitgaven. In alle kwartaalenquête's van 2008 vroegen we daar als volgt naar:

Tabel 3.1 Opvattingen over de politiek^a, bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)

	2008/1-2	2008/3-4	2009/1	2009/2	2009/3	2009/4
'de landelijke politiek is voor de meeste mensen te ingewikkeld om te kunnen begrijpen'						
• (zeer) oneens	14	13	16	14	13	15
• (zeer) eens ^b	61	62	61	63	62	64
'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'						
• (zeer) oneens	21	21	25	20	21	22
• (zeer) eens ^b	37	35	34	32	33	34
'de meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen'						
• (zeer) oneens ^b	34	31	28	30	30	33
• (zeer) eens	27	26	30	31	28	27
'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'						
• (zeer) oneens	20	15	21	18	19	19
• (zeer) eens ^b	57	60	54	55	55	54
'politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om'						
• (zeer) oneens	18	19	21	21	21	19
• (zeer) eens ^b	38	34	36	35	33	39
'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'						
• (zeer) oneens	20	19	23	20	21	23
• (zeer) eens ^b	48	50	45	45	47	45
'politici besteden te veel tijd aan onderlinge discussies, en te weinig aan het besturen van het land'						
• (zeer) oneens	.	.	.	.	8	10
• (zeer) eens ^b	.	.	.	.	70	68

a De gepresenteerde antwoorden tellen met de neutrale antwoordmogelijkheid en 'ik weet het niet' op tot 100%.

b Dit antwoord telt mee in de maat voor politieke onvrede in hoofdstuk 4.

Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-4

In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden?

Na deze vraag volgden zeventien doeleinden (zie tabel 3.2), waaronder vermindering van de staatsschuld. In kwartaalbericht COB 2008|4

(p. 23-27) is op de voorkeuren van 2008 ingegaan. Daarna hebben we eens op een andere manier naar de uitgavenwensen gevraagd (COB 2009|2: 15-19),¹ maar nu hebben we de vraag van 2008 herhaald om ontwikkelingen in kaart te brengen. Tabel 3.2 toont de antwoorden in het vierde kwartaal van 2009.

Tabel 3.2 Gewenste uitgaven voor overheidsbeleid^a, bevolking van 18+, vierde kwartaal 2009 (in procenten)

	veel minder geld	minder geld	zoals nu	meer geld	veel meer geld	ik weet het niet
verminderen van de staatsschuld	2	15	46	22	2	12
bijdragen aan de aanpak van internationale milieuproblemen en klimaatverandering	5	18	39	29	4	5
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	21	44	26	4	0	5
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	14	32	36	13	2	4
bestrijden van armoede in Nederland	1	3	29	52	12	3
vergroten van de werkgelegenheid	0	1	19	60	17	3
stimuleren onderzoek en technologie	1	7	39	38	10	5
verbeteren van het onderwijs	0	1	21	51	24	3
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	1	6	37	39	14	4
verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing	1	10	55	27	3	3
verbeteren van de integratie van minderheden	11	23	45	14	1	6
verbeteren van de (gezondheids)zorg	1	0	22	52	24	2
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	1	3	51	35	7	4
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	0	2	29	48	19	2
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	2	12	47	24	10	4
stimuleren van kunst en cultuur	11	35	40	10	1	3
verbeteren van het dierenwelzijn	8	19	49	15	6	3
gemiddeld over de 17 doeleinden	5	14	37	31	9	4

a 'In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden? Wilt u uw antwoorden in de hokjes aankruisen?'

Bron: COB 2009/4

1 Daarbij is informatie gegeven over het huidige uitgavenniveau en zijn de ondervraagden gedwongen om budgettair neutraal te opereren: ze konden slechts extra uitgeven wat ze elders bezuinigden.

Ondanks de waarschuwendende woorden in de inleiding van de vraag, geven de mensen aanzienlijk vaker de voorkeur aan meer geld uitgeven (gemiddeld $31 + 9 = 40\%$) dan aan minder geld ($14 + 5 = 19\%$). Een grote meerderheid wil meer uitgeven aan werkgelegenheid (77%), zorg (76%) en onderwijs (75%). Militaire missies is de enige post waarop een meerderheid zou willen bezuinigen (65%); bij kunst en cultuur (46% wil minder, 11% wil meer uitgeven), ontwikkelingshulp (44% minder en 15% meer) en integratie (34% meer en 15% minder) hebben de bezuinigers geen absolute meerderheid, maar winnen ze het wel van de voorstanders van meer uitgaven. Dit patroon is bekend van eerder onderzoek, maar er is toch wel wat veranderd.

Opvallend is dat er nu meer mensen zijn die extra geld willen uittrekken om de staatschuld te verminderen, 24% (de eerste regel van tabel 3.2), terwijl dat 16% in de eerste helft van 2008 was en 18% in de tweede helft (niet in

een tabel weergegeven). In tabel 3.3 laten we de vermindering van de staatsschuld buiten beschouwing en kijken we naar de gemiddeld gewenste veranderingen op de andere posten. De eerste regel bevestigt wat we bij de staatsschuld zagen: men wil wiswaar nog steeds meer extra uitgeven dan bezuinigen, maar men is eind 2009 zuiniger dan in 2008. Voor zover men zich door de crisisberichtgeving laat leiden, hebben de bezorgde berichten over de oplopende staatsschuld blijkbaar meer invloed dan de pleidooien om voorlopig de economie te blijven stimuleren. Gegeven de gemiddeld toegenomen terughoudendheid bij de verhoging van overheidsuitgaven laat de rest van de tabel relatieve voorkeuren voor de afzonderlijke uitgavenposten zien. Werkgelegenheid is een populairdere bestedingscategorie geworden en men geeft minder prioriteit aan de verbetering van de mobiliteit en de integratie van minderheden.

Tabel 3.3 Relatieve uitgavenwensen voor overheidsbeleid^a, bevolking van 18+, 2008-2009 (gemiddelde waarden)

	2008/1-2	2008/3-4	2009/4
gemiddeld gewenste uitgavenverandering over onderstaande 16 posten	+20	+18	+14
afwijkingen daarvan:			
bijdragen aan de aanpak van internationale milieuproblemen en klimaatverandering	-13	-14	-10
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	-57	-58	-57
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	-32	-33	-36
bestrijden van armoede in Nederland	+24	+24	+22
vergroten van de werkgelegenheid	+19	+21	+33
stimuleren onderzoek en technologie	+8	+8	+11
verbeteren van het onderwijs	+39	+37	+37
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	+26	+26	+17
verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing	-3	-5	-3
verbeteren van de integratie van minderheden	-22	-24	-29
verbeteren van de (gezondheids)zorg	+36	+39	+35
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	+8	+9	+9
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	+25	+28	+28
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	+1	-2	-1
stimuleren van kunst en cultuur	-38	-40	-38
verbeteren van het dierenwelzijn	-21	-17	-18

a Zie voor vraag en antwoorden tabel 3.2; de antwoorden zijn als volgt gewaardeerd: veel minder = -100, minder = -50, zoals nu = 0, meer = 50 en veel meer = 100.

Bron: COB 2008/1-4, 2009/4

4 DE AGENDA'S VAN POLITIEK TEVREDENEN EN ONTEVREDENEN

Samenvatting

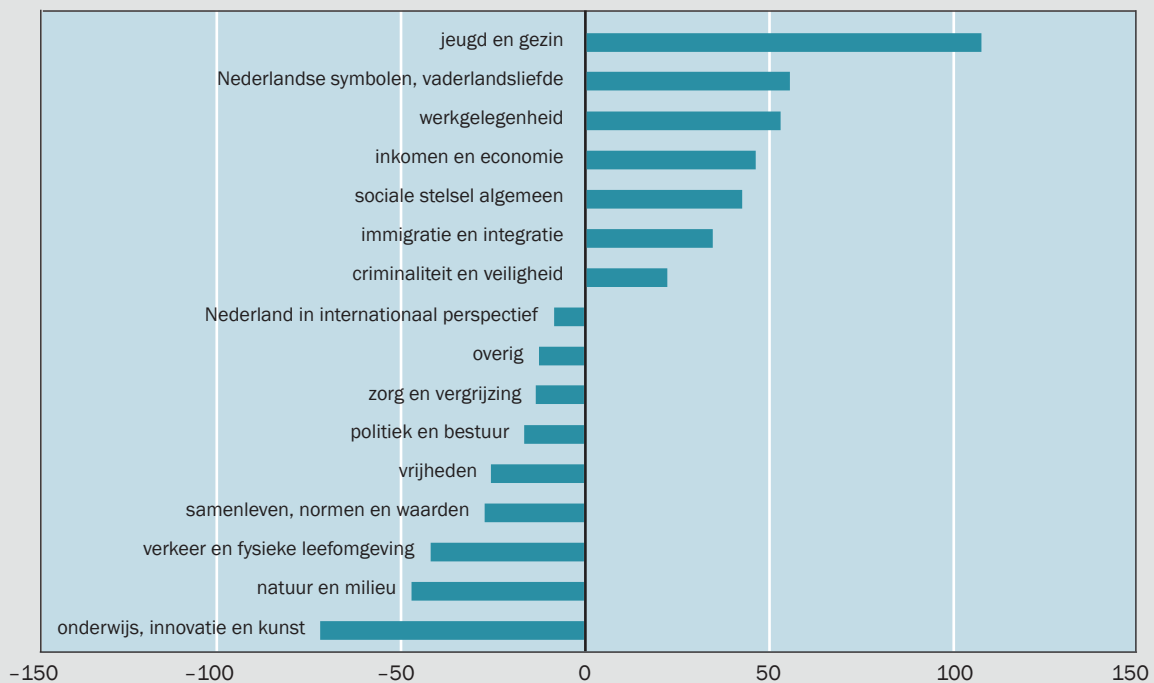
Politiek tevreden burgers en politiek ontevreden burgers noemen evenveel problemen in de Nederlandse samenleving. Ontevredenen noemen echter minder veel sterke punten aan Nederland. Zij beschrijven aanzienlijk vaker problemen met de jeugd, met economie, werk en inkomen, en met immigratie, integratie en criminaliteit. Samenleven (normen en waarden) en vooral het onderwijsstelsel worden juist minder vaak als problematisch punt genoemd. Over de overheidsbegroting zijn ontevredenen extremer in hun mening. Op internationale missies, ontwikkelingssamenwerking, kunst & cultuur en integratie willen zij nog meer bezuinigen, terwijl ze aan gezondheidszorg, veiligheid, werkgelegenheid en armoedebestrijding nog meer extra willen uitgeven dan de tevreden burgers. De twee groepen hebben op slechts één punt een tegengestelde mening: ontevredenen willen bezuinigen op (internationale) milieukwesties, tevreden willen er meer aan uitgeven.

In het vorige COB-kwartaalbericht keken we naar mogelijke bronnen van politieke onvrede (op basis van demografische kenmerken) en de relatie met politieke voorkeur. Ditmaal stellen we ons de vraag in hoeverre politiek ontevreden burgers andere maatschappelijke en politieke agenda's hebben. Om politieke onvrede te meten hebben we een schaal gemaakt van

zeven items uit tabel 3.2. Op basis van deze schaal konden we de respondenten in drie groepen indelen van nagenoeg gelijke grootte: een groep met veel politieke onvrede, een groep met weinig politieke onvrede, en een derde groep die daar wat tussenin zit.

Voor elke groep kunnen we nagaan wat deelnemers de belangrijkste problemen en

Figuur 4.1 Relatief verschil^a tussen politiek zeer ontevredenen en politiek nauwelijks ontevredenen^b in aandeel van totaal aantal problemen, bevolking van 18+, vierde kwartaal 2009

a Positieve scores wijzen erop dat de groep politiek zeer ontevredenen een probleem vaker noemt, negatieve scores dat de groep politiek zeer ontevredenen een probleem minder vaak noemt.

b Het derde deel van de bevolking dat het meest ontevreden is wordt hier vergeleken met het derde deel van de bevolking dat het minst ontevreden is.

Bron: COB 2009/4

sterke punten vinden van Nederland (zie tabel 1.1). Ook weten we van elk van de drie groepen of zij willen bezuinigen of juist meer willen spenderen aan verschillende begrotingsposten (zie tabel 3.3). Door de groepen op deze gegevens te vergelijken kunnen we zien of politiek ontevredenen een andere maatschappelijke en politieke agenda hebben.

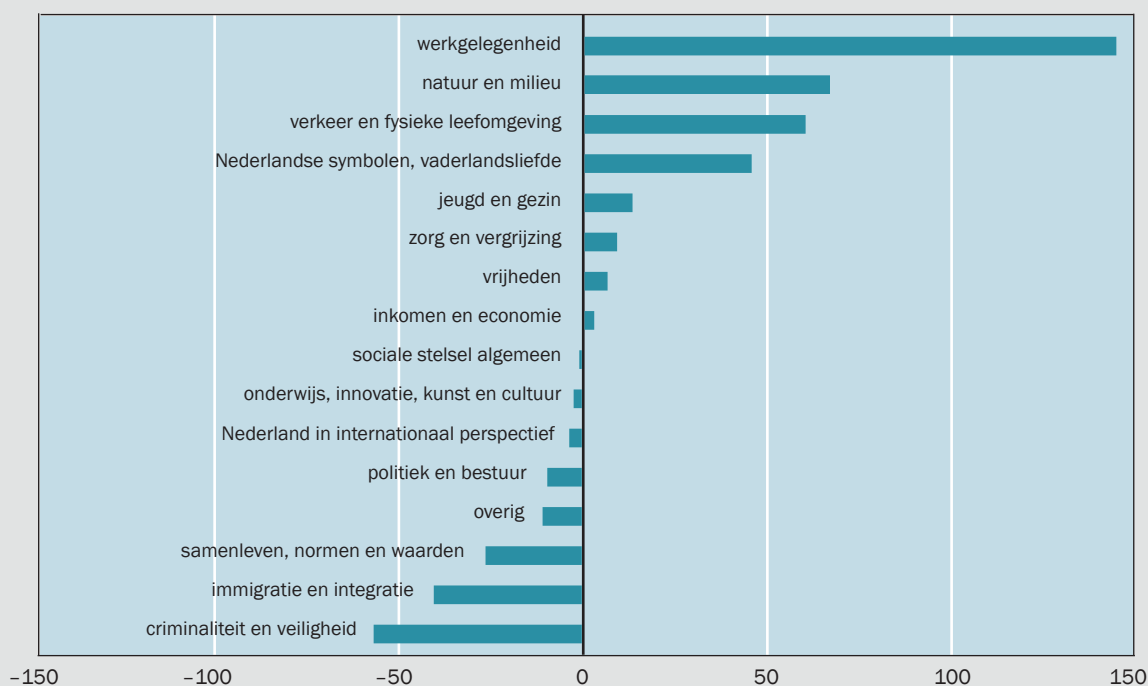
BELANGRIJKSTE PROBLEMEN

Het is opvallend dat burgers met veel politieke onvrede niet meer problemen noemen dan burgers met weinig politieke onvrede. Wel zijn er duidelijke verschillen in het soort problemen dat zij noemen. Figuur 4.1 geeft weer welke problemen vaker (+) of minder vaak (-) door politiek zeer ontevredenen dan door politiek nauwelijks ontevredenen worden aangedragen. Een score van +100 betekent dat de ontevredenen dat probleem 100% vaker (dus twee maal zo vaak) noemen dan de nauwelijks ontevredenen. Een score van -100 betekent dat

de ontevredenen dat probleem 100% minder vaak (dus helemaal niet) noemen.

We zien in figuur 4.1 inderdaad dat de belangrijkste maatschappelijke problemen verschillen. Politiek ontevredenen noemen ruim twee keer zo vaak problemen die gerelateerd zijn aan jeugd en gezin. Daarnaast noemen zij vaker problemen die betrekking hebben op economische aspecten: werkgelegenheid, het sociale stelsel, inkomen en economie. Tot slot noemen politiek ontevredenen relatief vaker immigratie en integratie, en criminaliteit en veiligheid als probleem. Daarentegen noemen zij de wat 'zachtere' onderwerpen veel minder vaak als probleem. Met name onderwijs, innovatie, kunst en cultuur worden weinig genoemd: maar liefst vier keer minder door mensen met veel onvrede dan door mensen met weinig onvrede. Daarnaast worden ook milieu, verkeer en fysieke omgeving, samenleven (inclusief normen en waarden) en vrijhe-

Figuur 4.2 Relatief verschil^a tussen politiek zeer ontevredenen en politiek nauwelijks ontevredenen^b in aandeel van totaal aantal sterke punten, bevolking van 18+, vierde kwartaal 2009

a Positieve scores wijzen erop dat de groep politiek zeer ontevredenen een sterk punt vaker noemt, negatieve scores dat de groep politiek zeer ontevredenen een sterk punt minder vaak noemt.

b Het derde deel van de bevolking dat het meest ontevreden is wordt hier vergeleken met het derde deel van de bevolking dat het minst ontevreden is. Bron: COB 2009/4

den tot de helft minder genoemd. We kunnen hieruit echter niet de conclusie trekken dat politiek ontevredenen het beter vinden gaan met de samenleving, met het onderwijs, het milieu of de vrijheden dan burgers met weinig onvrede. Het is waarschijnlijker dat de burgers met veel politieke onvrede zich gewoonweg niet zo bezighouden met deze onderwerpen, of problemen met jeugd en gezin, de economie, immigratie en integratie of criminaliteit belangrijker vinden.

STERKE PUNTEN

Het aantal sterke punten dat over Nederland kan worden genoemd verschilt wel degelijk tussen de groep zeer ontevredenen (gemiddeld 1,1 sterk punt per respondent) en de groep weinig ontevredenen (gemiddeld 1,9 sterk punt). Wanneer de politieke onvrede stijgt, daalt blijkbaar de trots op Nederland. Figuur 4.2 beschrijft vervolgens (op dezelfde wijze als 4.1) voor de bekende zestien aspecten hoeveel vaker ze aan bod komen in de sterke punten van de politiek zeer ontevredenen in vergelijking tot de politiek weinig ontevredenen.

Figuur 4.2 laat zien dat er veel minder verschillen zijn in de genoemde sterke punten dan in de genoemde problemen van figuur 4.1. Wat het meest in het oog springt, is dat de politiek zeer ontevredenen vaker het Nederlandse werkgelegenheidsbeleid als sterk punt noemen. Zo vaak zelfs, dat het ook in absolute zin vaker genoemd wordt door zeer ontevredenen dan door weinig ontevredenen. Ook verkeer en leefomgeving, natuur en milieu, en Nederlandse symbolen als het koningshuis, schaatsers en het voetbalelftal worden vaker genoemd. Daarentegen wordt het Nederlandse veiligheidsbeleid ruim twee keer zo weinig genoemd door politiek ontevredenen, terwijl ook immigratie en integratie en samenleven, normen en waarden relatief weinig worden genoemd. Ook hier doet de vraag zich op: betekent dit dat politiek ontevredenen niet trots zijn op die drie terreinen, of dat ze zich er niet zo mee bezighouden?

POLITIEKE PRIORITEITEN: GEWENSTE OVERHEIDSUITGAVEN

Tot slot kijken we naar de voorkeuren voor de uitgaven aan verschillende onderdelen van het overheidsbeleid (zie tabel 3.2 en 3.3). Figuur

4.3 toont per beleidsonderwerp de gemiddelde voorkeur van de weinig ontevredene burgers (bovenste balkjes) en van de zeer ontevredene burgers (onderste balkjes).

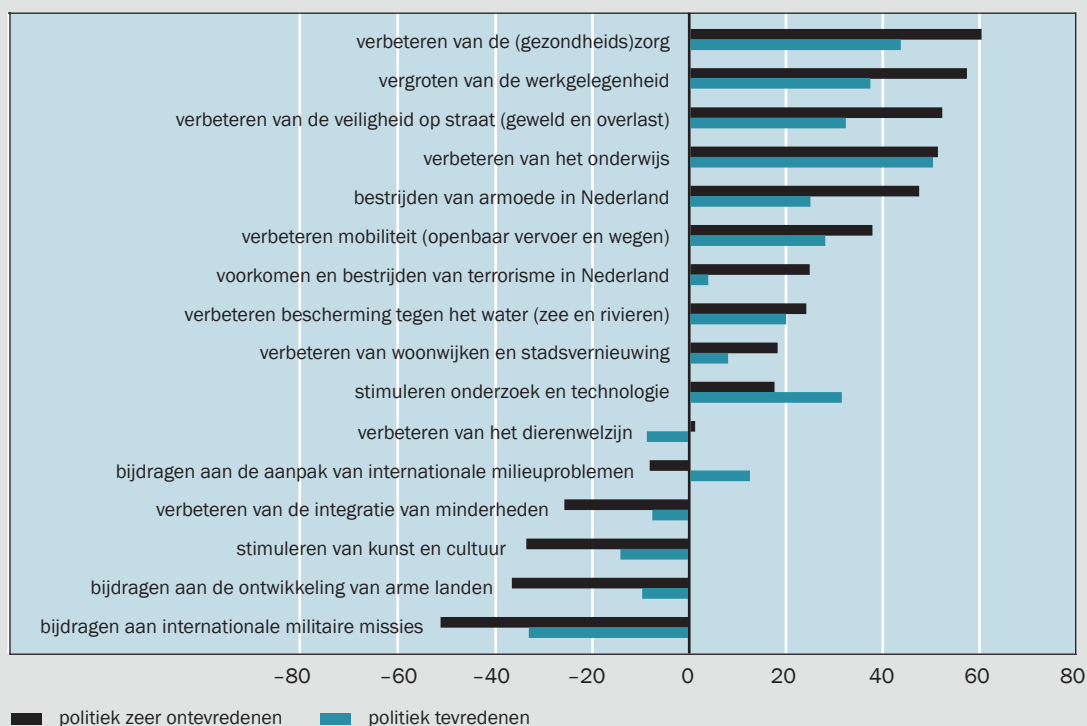
Figuur 4.3 toont allereerst dat politiek zeer ontevredenen als groep gemiddeld extremere keuzes maken dan politiek weinig ontevredenen: op de meeste beleidsonderwerpen zijn de zeer ontevredenen eerder geneigd meer te bezuinigen of juist meer geld uit te geven dan de weinig ontevredenen. Als groep zijn de zeer ontevredenen dus ondubbelzinniger over de aanpassingen die de overheid zou moeten verrichten aan de uitgaven.

Wanneer we alle veranderingen op de beleidsterreinen samenvakken, zien we dat de politiek zeer ontevredenen nog net iets meer dan de weinig ontevredenen willen dat de overheid extra geld uitgeeft. Bovendien richten de daartegen opgeworpen voorgestelde bezuinigingen zich vooral op relatief kleine beleidsonderwerpen.

Tot slot kijken we per beleidsterrein naar de voorgestelde veranderingen in de overheidsuitgaven. Zoals gezegd gaan de voorstellen over het algemeen dezelfde kant op. Er is slechts één echte tegenstelling tussen zeer ontevredenen en weinig ontevredenen: de zeer ontevredene burgers willen dat de overheid bezuinigt op de aanpak van internationale milieuproblemen en klimaatverandering, de weinig ontevredene burgers willen juist dat de overheid hier meer aan uitgeeft. Op het terrein van dierenwelzijn zien we dat de weinig ontevredene burgers willen bezuinigen, maar de zeer ontevredene burgers dat niet willen. Het derde beleidsterrein waarop politiek zeer ontevredenen niet extremer reageren is dat van onderzoek en technologie.

Naast de richting van de verschillen, kunnen we ook kijken naar de grootte van de verschillen in begrotingsvoorkeuren. De grootste absolute verschillen zien we op het terrein van internationale missies: de bezuinigingsneiging op dat terrein is 27 procentpunten groter onder de zeer ontevredenen. Maar we kunnen de verschillen ook in relatieve zin bekijken. Dan springt terrorisme eruit: beide groepen willen dat er extra geld gaat naar preventie en bestrijding van terrorisme in Nederland. Maar onder de groep zeer ontevredene burgers is

Figuur 4.3 Gewenste uitgaven voor overheidsbeleid^a naar politieke onvrede, bevolking van 18+, vierde kwartaal 2009 (gemiddelde waarden)

a Zie voor vraag en antwoorden tabel 3.2; de antwoorden zijn als volgt gewaardeerd: veel minder = -100, minder = -50, zoals nu = 0, meer = 50 en veel meer = 100.

Bron: COB 2009/4

daarvoor bijna 7 keer zo veel steun. Deze relatieve verschillen zijn ook groot voor ontwikkelingssamenwerking (de steun voor bezuinigen is bijna 4 keer zo groot onder zeer ontevreden burgers), integratie van minderheden (3,5 keer) en kunst en cultuur (2,4 keer). Voor armoedebestrijding is de steun voor verhoging van de overheidsuitgaven juist 2,6 keer zo groot onder de politiek zeer ontevredenen.

5 INTEGRATIE EN DE MULTICULTURELE SAMENLEVING

Samenvatting

Het idee dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen leeft veel meer bij lageropgeleiden (57%) dan bij hogeropgeleiden (20%) en meer bij 55-plussers (48%) dan bij 18-34-jarigen (31%). Jongeren en hogeropgeleiden zien de aanwezigheid van verschillende culturen als winst voor onze samenleving. In groeps gesprekken komen gevoelens van onveiligheid, niet meer voelen alsof je in Nederland bent en frustratie over de manier waarop de overheid allochtonen zou voorttrekken, naar voren als motiveringen voor negatieve opvattingen over de multiculturele samenleving. In alle leeftijds- en opleidingsgroepen vinden de meeste mensen dat allochtonen hun cultuur en gewoonten meer dan nu moeten loslaten, maar ook dat er in Nederland over het algemeen te negatief gesproken en geschreven wordt over allochtonen. In de groeps gesprekken heeft de aanwezigheid van allochtonen invloed op de discussie: de negatieve opvattingen blijven overeind, maar de toon is milder.

Uit eerdere kwartaalberichten bleek dat integratie en de multiculturele samenleving onderwerpen zijn die sterk leven onder Nederlanders. Wat zijn hun opvattingen over nieuwe Nederlanders en het samenleven van verschillende culturen? Hoe wordt er gedacht over het loslaten van eigen cultuur, inburgeren en de toon over integratie in de media? Voor wie is de multiculturele samenleving een probleem en wie ziet de multiculturele samenleving juist als winst? En welke oplossingen dragen burgers aan voor integratie? Op deze vragen gaan we nu dieper in.¹

OPVATTINGEN OVER DE MULTICULTURELE SAMENLEVING

Al sinds begin 2008 vragen we ieder kwartaal aan respondenten in welke mate zij het eens zijn met de volgende twee stellingen: 'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen' en 'De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.' Uit figuren 5.1 en 5.2 blijkt dat de percentages oneens, eens en neutraal relatief stabiel blijven over de laatste twee jaar. Op het eerste kwartaal van 2009 na stemmen mensen vaker in dan dat ze het oneens zijn met de stelling dat Nederland een pret-

tiger land zou zijn met minder immigranten. Ook stemmen ze vaker in met de stelling dat verschillende culturen een winst zijn voor de samenleving dan dat ze het oneens zijn met deze stelling.

Mensen stemmen in het geheel genomen vaker in met de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn met minder immigranten dan dat ze het ermee oneens zijn, maar uit tabel 5.1 blijkt dat deze gevoelens vooral leven bij oudere mensen en lageropgeleiden. In de groep 18-34 jaar en in de groep hogeropgeleiden zijn de meeste mensen het juist oneens met deze stelling. Hetzelfde patroon is de zien bij de stelling over de aanwezigheid van verschillende culturen als winst voor onze samenleving. Ook hierbij zijn jongeren en hogeropgeleiden positiever dan ouderen en lageropgeleiden. Terwijl de meeste mensen het eens zijn met de stelling, valt op dat in de groep lageropgeleiden de meerderheid het juist oneens is met de stelling.

Bij deze laatste stelling kregen 214 ondervraagden ook de mogelijkheid om hun antwoord toe te lichten. Daarvan maakten er 115 gebruik. De voorstanders van de stelling brengen vooral de leerzame kant van het samenleven naar voren:

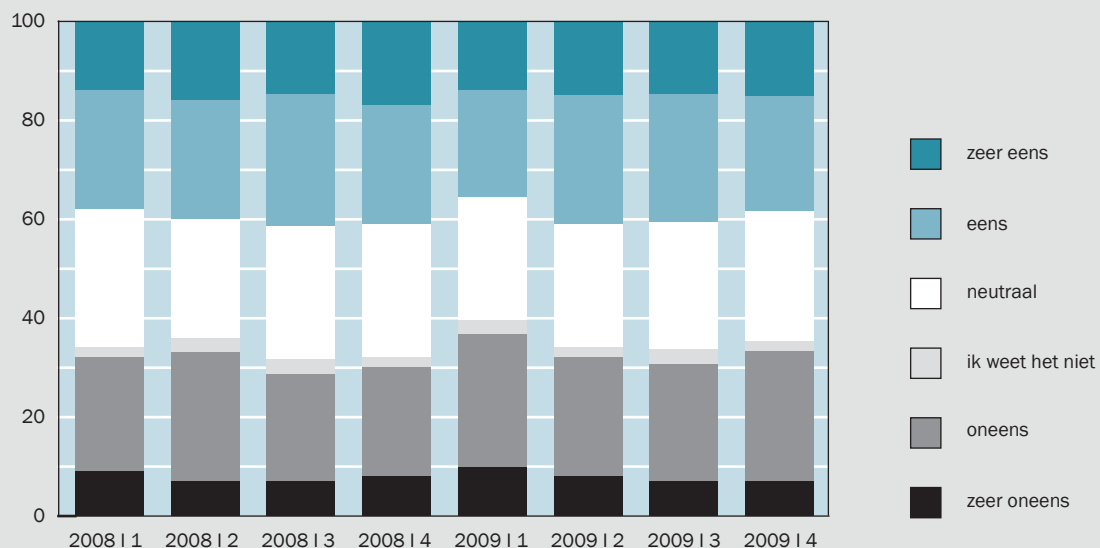
“We worden gedwongen na te denken over eigen vooroordelen en vanzelfsprekendheden. Andere culturen dwingen je opnieuw over ingeslepen gewoontes na te denken.”

“We leven in een wereld die sowieso steeds globaler wordt; daarin past een multiculturele leefomgeving. Het zorgt er bovendien voor dat je minder snel oogkleppen op hebt.”

¹ Met de multiculturele samenleving bedoelen we de aanwezigheid van verschillende culturen in de maatschappij en niet een ideaal of samenlevingsmodel. In navolging van de Integratiebrief van Minister Van der Laan van 17-11-2009 hebben we het over 'nieuwe Nederlanders', maar als korte aanduiding en ter afwisseling gebruiken we ook het meer gangbare 'allochtonen'. Het hoofdstuk beperkt zich tot actuele gegevens uit het COB-onderzoek. Zie voor ontwikkelingen op langere termijn Mérove Gijsberts en Marcel Lubbers, Wederzijdse beeldvorming, in Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos (red.), Jaarrapport integratie 2009, SCP, Den Haag, 2009.

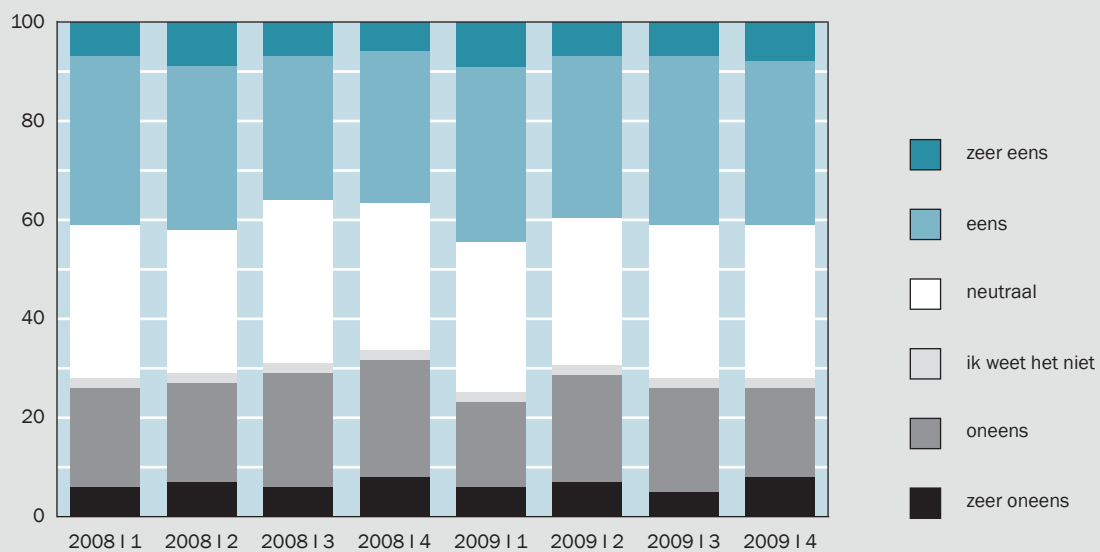

Figuur 5.1 Nederland prettiger met minder immigranten?^a Opvattingen van de bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)

a 'In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stelling: Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.'
Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-4

Figuur 5.2 Verschillende culturen winst voor de samenleving?^a Opvattingen van de bevolking van 18+, 2008-2009 (in procenten)

a 'In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stelling: De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.'
Bron: COB 2008/1-4, COB 2009/1-4

“Verbreding van je horizon, geeft letterlijk en figuurlijk kleur aan het leven in dit land.”

“De diverse culturen in onze samenleving zorgen er voor dat wij een relatief ruimdenkende en tolerante samenleving hebben. Omgang met andere culturen vergroot je horizon en zorgt voor nieuwe inzichten in bestaande situaties.”

“Niet alles volgens ons ‘christelijk, calvinistisch’ poldermodel is de wereldstandaard wat een hoop mensen bepleiten. Verschillende culturen laten zien dat sommige zaken ook (deels) anders kunnen en/of beter. Integratie moet zonder meer plaatsvinden. Men komt zich per slot van rekening in Nederland vestigen.”

“Je wordt als land alleen maar cultureel rijker van diverse bevolkingsgroepen. Je leert veel van elkaar, vult elkaar aan. Je leert inzien dat onze waarden en normen van ons zijn en niet voor iedereen hetzelfde, onze denkwijze iets van onze cultuur is maar niet voor iedereen geldt. Alleen mogen we wel verdraagzamer zijn naar elkaar met meer respect voor ieder zijn leefwijze en keuze.”

De tegenstanders van de stelling brengen problemen rond integratie naar voren en angst voor verlies van de Nederlandse identiteit:

“Indien mensen uit andere culturen zich niet willen conformeren aan taal en onze wijze van samenleven is het een slechte zaak toch maar steeds deze mensen hier toe te laten. Er zijn natuurlijk ook veel goede voorbeelden te noemen, maar degenen die bijvoorbeeld hier naar Nederland komen enkel en alleen voor de goede voorzieningen, dienen te worden geweerd.”

“Ze zijn hier niet streng genoeg. De helft of meer spreekt na één jaar nog steeds niet goed Nederlands. Als wij gaan immigreren moeten we dat wel.”

“Het is helemaal geen aanwinst. Holland moet Holland blijven en geen hoofddoekjes- of tulband- of burka- of langejurkencultuur.”

“Nederland moet wel Nederland blijven. Het straatbeeld moet niet vertroebeld raken. Geen burka’s, hoofddoekjes en keppeltjes of Arabieren in lange gewaden op scholen of in openbare gebouwen.”

“Hierbij zijn zowel voor- als nadelen aanwezig. Bij het binnenkomen van andere culturen moet de Nederlandse wel de bepalende blijven. We leven in Nederland en dat moet voor ieder duidelijk zijn. Wat wij andere culturen toestaan is vaak iets wat in het land waar die culturen vandaan komen absoluut ondenkbaar is.”

Andere, minder voorkomende thema’s zijn aan de ene kant criminaliteit, een mogelijk negatieve invloed van de islam, afgunst ten opzichte van allochtonen, de kosten van de multiculturele samenleving, angst voor teveel immigranten en conflicten, onrust en gebrek aan respect in de samenleving. Aan de andere kant wordt ook de bijdrage die allochtonen met hun werk leveren aan de samenleving, tolerantie, respect en diversiteit als een logisch gevolg van globalisering en positieve veranderingen in het privéleven genoemd.

Om een beter beeld te krijgen van de verschillende meningen van mensen in Nederland over de multiculturele samenleving, hebben de onderzoeksbureaus Veldkamp en Ferro dezelfde enquêtevragen ook in groepsgesprekken voorgelegd. We hebben ervoor gekozen om mensen te laten discussiëren in groepen van verschillende samenstelling: geheel autochtone groepen, gemengde groepen en een groep met uitsluitend Nederlanders van Turkse en Marokkaanse afkomst. De discussies in de groepen verschilden door de samenstelling. In de geheel autochtone groepen werd dit thema vrijuit besproken, met mensen die zeer negatief en mensen die juist zeer genuanceerd over de multiculturele samenleving spraken. In de gemengde groepen was de discussie rustiger en brachten sommige deelnemers hun standpunten voorzichtiger dan ze in een niet-gemengde groep zouden hebben gedaan, zo bleek tijdens een nabespreking van het groepsgesprek via de telefoon. In de geheel allochtone groep was vooral sprake van overeenstemming en meer optimisme.

Eerder in dit hoofdstuk bleek dat een meerderheid van de Nederlanders vindt dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen. In de focusgroepen komt naar voren dat veiligheid een thema is dat de deelnemers in verband brengen met de aanwezigheid van immigranten. Dan worden bijvoorbeeld agressie en brutaliteit genoemd van jongeren van Marokkaanse afkomst:

“Ik zie veel ouders die gewoon te makkelijk zijn voor hun kinderen, omdat ze bang zijn dat ze anders niet aardig worden gevonden.” (allochtone groep)

Tabel 5.1 Opvattingen over de multiculturele samenleving^a, bevolking van 18+, vierde kwartaal 2009 (in procenten)

	allen	seks		leeftijd			opleiding		
		man	vrouw	18-34	35-54	55+	laag	midden	hoog
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen'									
• (zeer) oneens	33	32	34	41	33	26	16	30	53
• (zeer) eens	39	40	37	31	36	48	57	39	20
'de aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving'									
• (zeer) oneens	26	26	25	18	24	34	45	24	9
• (zeer) eens	41	42	40	53	41	31	15	41	67
'allochtonen moeten hun eigen cultuur en gewoonten meer dan nu loslaten'									
• (zeer) oneens	18	20	16	27	14	15	9	15	30
• (zeer) eens	56	57	56	45	56	65	69	57	43
'de meeste allochtonen doen hun best om te integreren in Nederland'									
• (zeer) oneens	35	38	33	29	36	40	48	37	20
• (zeer) eens	34	31	36	43	31	28	23	31	48
'er wordt in Nederland over het algemeen te negatief gesproken en geschreven over allochtonen'									
• (zeer) oneens	21	21	21	16	21	25	27	24	12
• (zeer) eens	46	47	45	55	44	41	33	44	60

a 'In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen: ...'.

Bron: COB 2009/4

A: "De opvoeding moet aangepakt worden, maar ook die jongetjes zelf, die moeten echt hard aangepakt worden. Als ze niet hard aangepakt worden, dan leren ze het niet."

B: "Door?"

A: "Door justitie en politie."

C: "Aangepakt door de ouders."
(allochtone groep)

A: "Het zijn niet alle kinderen, het zijn een paar kinderen, maar ze gaan altijd met een groepje ..."

B: "... en dan worden ze zo."

C: "... en dan durven ze meer, ja." (allochtone groep)

"Tegen Nederlanders durven ze meer, veel meer."
(allochtone groep)

Ook noemen sommige autochtone Nederlanders in de groepsgesprekken dat zij zich door de overheid achtergesteld voelen vergeleken met allochtonen. Zij zien problemen in hun eigen leefsituatie waarbij ze ondersteuning willen en zij hebben het idee dat allochtonen die meer krijgen.

A: "Mijn buurkinderen zaten allemaal op een voorschool vijf ochtenden in de week voor zeven euro en mijn kinderen die zaten twee ochtenden in de week [op de peuterspeelzaal] voor honderd nog wat euro in de maand. (...) Dat wekt frustratie op."

B: (instemmend) "Hun wel en ik niet."

A: "Ja, terwijl ik een Nederlander ben."

C: (instemmend) "Dat zij dan alsnog extra moet betalen, omdat haar kinderen wel goed Nederlands spreken."
(autochtone groep)

“Die buitenlanders zijn hier naar toe gelokt door de regering. Alles krijgen ze: huizen en een uitkering. Dat neem ik ze heel erg kwalijk.”

Verder blijkt dat sommige Nederlanders op straat het gevoel hebben dat ze niet meer in Nederland zijn en dat ze in bepaalde buurten vooral allochtonen om zich heen zien. Dit gevoel versterkt hun negatieve kijk op immigranten en geeft hen een onveilig gevoel.

“Ik woon hier nu twee jaar en ik vind het [aantal allochtonen] wel toenemen. Ik zie steeds meer Afrikanen en Marokkanen bij ons in het dorp. Het schiet als paddenstoelen uit de grond.” (autochtoon)

“Denk eens aan de Dappermarkt..., en dan zie ik er donker uit, maar ik ben vaak de enige Nederlander die op dat moment op bepaalde plekken is.” (autochtoon)

Als het gaat over de multiculturele samenleving noemen de deelnemers in de groepsgesprekken voordelen van de aanwezigheid van andere culturen en prijzen ze de positieve resultaten daarvan:

“Hoe meer verschillende culturen bij elkaar, hoe meer je van elkaar kunt leren, hoe meer inzichten je hebt ten opzichte van onderwerpen, hoe meer leefgewoonten. Ja... dynamisch!” (gemengde groep)

“Ik vind het ontzettend leuk om allochtone burens te hebben, (...) het eten, het hele sociale gedoe.” (allochtone groep)

“Mensen worden daardoor meer openminded. Ze gaan meer dingen begrijpen van andere culturen.” (gemengde groep)

Ook vertellen de deelnemers over positieve ervaringen binnen de multiculturele samenleving en over bekenden van buitenlandse afkomst die goed geïntegreerd zijn.

OPVATTINGEN OVER INTEGRATIE

Moeten de nieuwe Nederlanders hun eigen cultuur en gewoonten meer dan nu loslaten? En doen de meeste allochtonen hun best om te integreren? En wat vinden mensen in Nederland van de toon waarop wordt gesproken en geschreven over allochtonen? De antwoorden op deze vragen zijn ook in tabel 5.1 te zien.

Een meerderheid is het eens met de stelling ‘allochtonen moeten hun eigen cultuur en gewoonten meer dan nu loslaten’. Ditzelfde beeld blijft ook te zien als we uitsplitsen naar sekse, leeftijd en opleiding. Wél valt weer op

dat jongeren positiever zijn dan ouderen, en dat hogeropgeleiden veel positiever zijn dan lageropgeleiden. In de groepsgesprekken zeggen mensen dat het waarschijnlijk niet mogelijk is om je helemaal los te maken van je eigen cultuur. Sommigen vinden dat de eigen cultuur binnenshuis zou moeten worden beleefd en dat allochtonen zich op straat en in de samenleving moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Anderen vinden dat iedereen zijn eigen cultuur moet kunnen behouden:

“Als ze zich aanpassen is het niet erg, dan is het leuk om eens iets van een andere cultuur te horen of te zien of te weten. Maar ze willen zich niet aanpassen. Ze willen blijven doen wat ze in hun eigen land ook gewend zijn. Ja, dát kan gewoon niet!” (autochtoon)

“Ik vind dat [loslaten van eigen cultuur] niet nodig. Ik functioneer goed in de samenleving en ik ben echt wel geïntegreerd en daarnaast heb ik ook nog mijn Marokkaanse cultuur en daar stoort niemand zich aan denk ik.” (allochtoon)

“Het is niet erg als ze het in hun eigen huis doen, maar ze moeten het niet opdringen aan de Nederlanders.” (autochtoon)

“Mijn vriendenkring is heel gemengd. Voorheen had ik echt alleen maar Marokkaanse vriendinnen en stelde ik me ook niet open voor vriendschappen met niet-Marokkanen, omdat ik dacht: Ach, die zijn anders. [...] Ik had heel erg het gevoel dat ik me ‘Nederlands’ moest gedragen, dat ik me gewoon niet op mijn gemak voelde bij Nederlandse vriendinnen.” (allochtoon)

A: *“Ik vind dat iedereen toch wel zijn eigen stukje mee mag nemen.”*

B: *“Als je respect voor elkaar hebt.”*

A: *“Als je elkaar begrijpt.”* (allochtone groep)

Als het gaat om de integratie van nieuwe Nederlanders, komt er uit de enquêtécijfers geen eenduidig beeld. 35% van de Nederlanders vindt niet dat allochtonen hun best doen om te integreren en 34% vindt dat juist wel. Als we kijken naar leeftijd en opleiding zien we wel duidelijke verschillen. Een meerderheid van de jongeren en een meerderheid van de hogeropgeleiden vindt dat de meeste allochtonen hun best doen om te integreren in Nederland. Bij mensen van middelbare leeftijd en ouderen en bij midden- tot lageropgeleiden is dit precies andersom: daar vindt een meerderheid

dat de meeste allochtonen niet hun best doen om te integreren. Er zijn haast geen verschillen in opvattingen tussen mannen en vrouwen. Alleen met de stelling dat de meeste allochtonen hun best doen om te integreren zijn meer mannen het oneens dan eens en meer vrouwen het eens dan oneens.

In de groepsgesprekken blijkt dat mensen het thema integratie vaak in verband brengen met Nederlands spreken of leren. Beheersing van het Nederlands wordt noodzakelijk gevonden voor contact tussen mensen in de multiculturele samenleving:

“Als ze geen Nederlands spreken [...], dat is het ergste al. Dan kan de rest ook nooit meer goed lopen.”

(autochtone groep)

“De meesten proberen toch wel echt de taal te spreken. Een kleine groep die dat niet doet.”

(autochtoon in gemengde groep)

“Gewoon jammer dat je geen contact krijgt dan.”

(autochtoon in gemengde groep)

Over allochtone ouderen wordt door verschillende mensen in de groepsdiscussies milder gesproken. Zij benadrukken dat het voor oudere mensen moeilijk is om nog te veranderen en te leren, zeker als zij gebrekkig geschoold zijn. Bovendien is de eerste generatie allochtonen niet aangemoedigd om Nederlands te leren, omdat ze weer zouden weggaan. Daarom vinden sommigen dat oudere mensen ontzien moeten worden:

“Dat vind ik niet helemaal eerlijk, want wij haalden die mensen hier naartoe met het idee: je hoeft geen taal te leren, want je gaat toch weer terug. [...] Ze komen uit een cultuur waar naar school gaan helemaal geen element is, ze zijn nog nooit naar school geweest. Ze weten helemaal niet dat je dat doet, dat je een andere taal gaat leren.”

(autochtone groep)

BERICHTGEVING OVER ALLOCHTONEN EN INTEGRATIE

Uit de resultaten van de vragenlijsten blijkt dat in alle leeftijds- en opleidingsgroepen de meeste mensen vinden dat er in Nederland over het algemeen te negatief gesproken en geschreven wordt over allochtonen. Bij jongeren leeft dit gevoel relatief meer dan bij ouderen en bij hogeropgeleiden meer dan bij lageropgeleiden (zie tabel 5.1). In de groepsgesprekken wordt hierover gezegd:

“Ik kan me enorm irriteren aan het hele Wilders-syndroom dat er heerst. Maar ‘don’t believe the hype’! [...] Je moet gewoon voor jezelf en met de mensen op straat proberen tot een dialoog te komen.”

(autochtoon in gemengde groep)

“Dat moslims in de media nu heel erg zwart worden gemaakt, dat raakt me wel. Voorheen had ik dat helemaal niet dat ik me aangesproken voelde als er weer iets was met moslims, maar nu heb ik dat wel heel sterk. [...] Voor mij is het ook echt gewoon een gevoel. Ik ben nog nooit gediscrimineerd, maar het is meer gewoon wat ik zie in de media.” (allochtoon in gemengde groep)

“De mensen die kijken toch wel heel anders tegen ons, tegen de moslims aan, sinds de aanslagen. [...] Dan denk ik: wat heb ik u aangedaan? Je voelt je dan niet echt thuis hier.” (allochtone groep)

“Ik vind het gênant dat zij [allochtone mensen die hard werken] soms op één hoop worden gegooid met inderdaad bijvoorbeeld groepen die wel crimineel zijn.” (autochtone groep)

In een groep allochtone Nederlanders wordt gesteld dat positievere berichtgeving zou moeten worden gestimuleerd op bijvoorbeeld de televisie. Ook wordt gezegd dat de overheid het probleem niet zou moeten benadrukken, want dan gaan mensen ook in problemen denken, maar dat er beter gesproken kan worden in termen van oplossingen, zonder een tegenstelling tussen wij en zij te creëren.

MOGELIJKE MAATREGELEN

Bij mogelijke maatregelen om problemen rond de multiculturele samenleving aan te pakken, komt regelmatig de opvoeding van jongeren ter sprake. In de groepsgesprekken wordt aangegeven dat jongeren harder aangepakt moeten worden en dat er strenger gestraft moet worden. Ook zouden de ouders van deze jongeren volgens sommigen te makkelijk en volgens anderen juist te streng zijn. Verder wordt er gezegd dat de opvoeding van allochtone jongeren thuis en in de Nederlandse samenleving beter op elkaar zou moeten aansluiten, omdat het opgroeien in tegenstrijdige culturen een mogelijke oorzaak van de jongerenproblematiek is.

Voor de integratie is het volgens de deelnemers aan de groepsgesprekken erg belangrijk dat alle allochtonen de Nederlandse taal beheersen. Ook wordt gezegd dat het goed is

voor de integratie als allochtonen verplicht zijn te werken, al is het maar een paar uur in de week, en als er spreiding is van autochtonen en allochtonen over wijken en scholen. Op de vraag wat burgers zelf kunnen doen, wordt gesteld dat het belangrijk is om zelf ook open te staan voor mensen uit andere bevolkingsgroepen en zo nodig te helpen, bijvoorbeeld met de Nederlandse taal tijdens gesprekken.

Over immigratie wordt in de groeps gesprekken gezegd dat er minder immigranten toegelaten moeten worden en dat de eisen voor toelating strenger moeten zijn:

“Ik zou niet zeggen ‘iedereen het land uit’, dan moet ik er ook uit. Maar teveel is ook niet goed. Je moet een beetje een middenweg vinden.” (allochtoon)

“Het is een dichtbevolkt land. Het is voor immigranten nu al moeilijk om aan een woning en werk te komen. Als die ook nog eens kinderen krijgen.” (allochtoon)

“Bijvoorbeeld in Nieuw-Zeeland, daar moet je 2000 euro hebben om binnen te mogen komen en als je zo lange tijd zonder geld en zonder werk zit dan moet je er weer uit. [...] En Nieuw-Zeeland heeft ook echt alleen maar de goede mensen.” (autochtoon)

TOT SLOT

Vooraf lageropgeleiden en ouderen hebben moeite met de instroom van immigranten en met de multiculturele samenleving. Hoewel deze mensen in het dagelijks leven vaak positieve ervaringen hebben met bijvoorbeeld allochtone burens, zien ze op het niveau van de samenleving allochtonen toch als een bedreiging. Een gevoel van onveiligheid, niet meer voelen alsof je in Nederland bent en frustratie over de manier waarop de overheid allochtonen zou voortrekken kunnen hier mede de oorzaak van zijn. Daarnaast zien veel mensen ook de voordelen van kennismaking met andere culturen, maar dan wel in beperkte mate. Dit sluit aan bij de cijfers, die laten zien dat een meerderheid van de Nederlanders vindt dat allochtonen hun cultuur en gewoonten meer dan nu moeten loslaten. In de groeps gesprekken wordt ook benadrukt dat beheersing van de Nederlandse taal noodzakelijk is voor integratie. Dat jongeren en hogeropgeleiden over de hele linie positiever zijn over de multiculturele samenleving kan komen door een optimistischer basisinstelling of een sterkere

behoefte aan nuancering, maar ook door minder negatieve ervaringen. Bijna de helft vindt de berichtgeving over allochtonen te negatief. Wat opvalt in de groeps gesprekken, is dat de aanwezigheid van Nederlanders van buitenlandse afkomst invloed heeft op de discussie. De toon is minder uitgesproken dan in geheel autochtone groepen en er lijkt meer wederzijdse sympathie te zijn. Dit heeft alleen geen invloed op de inhoud van de discussie. De negatieve opvattingen over integratie en de multiculturele samenleving blijven ook in de gemengde groepen overeind.

VERANTWOORDING

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die 'negatief' opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten, gebaseerd op enquêtes en kwalitatief onderzoek in het betreffende kwartaal, en in verdiepende studies met meer analyses, literatuur en gebruik van ander onderzoek. Gelijktijdig met dit kwartaalbericht is op 21 oktober 2009 de eerste verdiepende studie verschenen en een achtergrondstudie met een toelichting bij de opzet van het COB, beide beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Dekker, P., T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden. *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: SCP, 2009.
- Dekker, P (red.). *Met en wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2009.

Onderzoek in het vierde kwartaal van 2009

Er is een kwartaalenquête gehouden en er is focusgroeponderzoek gedaan. Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door MarketResponse Nederland op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand 'De Onderzoek Groep'. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding. Ook voor deelname aan de COB-enquête is niet betaald. Uit het panel zijn 1491 respondenten van 18 jaar en ouder telefonisch geselecteerd, van wie er 1003 tussen 7 oktober en 8 november de vragenlijst volledig hebben

ingevuld (736 via internet en 267 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was ongeveer 21 minuten. Tenzij anders vermeld zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,56 tot 2,60 en de wegefficiëntie is 88%, resulterend in een effectieve steekproef van 881. De respondenten beoordeelden de enquête op een schaal van 1-10 met gemiddeld een 7,2; 6% gaf een onvoldoende.

Het focusgroeponderzoek is uitgevoerd door Ferro en Veldkamp. Ferro voerde in Roermond op 11 november en 2 december een gesprek met een groep autochtone Nederlanders en twee gesprekken met gemengde groepen van autochtonen en Nederlanders van Turkse en Marokkaanse afkomst. Veldkamp voerde in Amsterdam op 16 en 17 november gesprekken met een geheel autochtone groep, een gemengde groep met autochtonen en Nederlanders van Turkse en Marokkaanse afkomst en een groep met alleen Nederlanders van Turkse en Marokkaanse afkomst. De gesprekken duurden ongeveer twee uur en bestonden uit een algemene ronde over de Nederlandse samenleving met specifiek aandacht voor de economische crisis, het invullen en bespreken van enkele vragen uit de kwartaalenquête over immigratie en integratie en een verdere gedachtewisseling daarover. Wat in het voorliggende rapport is vermeld over de focusgroepen is ontleend aan de onderstaande rapportages van de onderzoeksbureaus en eigen waarneming van de SCP-onderzoekers. Daarnaast is dit kwartaal door Motivaction een kleine enquête uitgevoerd onder vier groepen nieuwe Nederlanders en een autochtone vergelijkingsgroep, en heeft MarketResponse een extra enquête gedaan onder ondervraagden van het eerste kwartaal van 2008 en van 2009. Over deze onderzoeken zal worden gerapporteerd in de verdiepende studie over het COB 2009.

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Imre van Rooijen en Petra van Laar, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2009, 4^e kwartaal*. Leusden: Market Response, november 2009 (projectnummer 15015).
- Judith van Male, *COB focusgroepen vierde kwartaal 2009: Roermond*. Amsterdam: Ferro, maart 2009 (projectnummer 3569).
- Yolanda Schothorst en Judith ter Berg, *COB focusgroepen vierde kwartaal 2009: Amsterdam*. Amsterdam: Veldkamp, december 2009 (projectnummer P4982).

